

Je li rimski Delminij bio biskupsko sjedište?

Ante Škegro

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Hrvatska

Crkvena historiografija, poglavito hrvatska, rimski Delminij koji se nalazio negdje na duvanjskim prostorima redovito smatra biskupskim sjedištem. Pojedini autori u tom mjestu biskupsku stolicu traže još i u pretkonstantinovskom vremenu. Kao temeljni argument u prilog teze o Delminiju kao biskupskom sjedištu redovito navode biskupa Malha (+594.) poznatog iz korespondencije pape Grgura I. Velikog (590.-604.), inače upravitelja papinskog dalmatinskog patrimonija (*rector patrimonii Sancti Petri in Dalmatia*). Pojedini autori, poglavito dr. fra Dominik Mandić i dr. Josip Lučić ali i neki drugi, traže čak i kontinuitet između tobožnje *Delminijske* i *Duvanjske* odnosno *Mostarsko-duvanjske biskupije*. Autor se u ovom radu kritički osvrće na ove teze i na vrela kojima se one potkrjepljuju. Dolazi do zaključka da rimski Delminij nikada nije bio biskupskim sjedištem, kao što ni biskup Malho na dalmatinskim prostorima nije bio dijecezanskim biskupom. Na duvanjskim je prostorima biskupiju utemeljio splitski nadbiskup Petar (1297.-1324.) koji je također utemeljio *Makarsku* i *Šibensku biskupiju*.

Uvod

Suvremena se historiografija, izuzev rijetkih pojedinaca, teško oslobađa sudova koje su o rimskom Delminiju kao navodnom biskupskom sjedištu i tobožnjoj *Delminijskoj biskupiji* izricali stariji povjesničari Daniele Farlati (1690.-1773.), Pijo Bonifacije Gams (1816.-1892.), don Frane Bulić (1846.-1934.), Jacques Zeiller (1878.-1962.) i dr. U njihove se sudove rijetko tko usudio posumnjati, a pojedinci ih uzimaju i kao osnovni argument za potkrijepu vlastitih teza o institucionalizaciji kršćanstva na duvanjskim prostorima u antičko doba. Navedeni znanstvenici i drugi autori kao argumente u prilog teze o rimskom Delminiju kao navodnom biskupskom sjedištu navode mučeništvo Sv. Venancija, koje da se zbilo upravo na duvanjskom prostoru odnosno u Delminiju, svjedočenje splitskog arhidakona Tome (1200.-1268.) o posveti neke crkve u mjestu Delmis (*civitas Delmis*) od strane kapuanskog biskupa Germana (516.-541.), akte salonitanskih koncila, u kojima se spominju biskup Viktor i pojmovi *montanorum* i *delminense*, korespondenciju pape Grgura I. Velikog (590.-604.), u kojoj se spominje upravitelj papinskog dalmatinskog patrimonija biskup Malho (+594.), akte drugog Splitskog sabora, u kojima se spominje i *delminensi ecclesia*, *Provinciale vetus*, u kojem se spominje i *civitas Delmenia* kao biskupsko sjelo, bulu pape Klementa III. (1187.-1191.), u kojoj se među sufraganima splitskog nadbiskupa navodi i *Delmitensem episcopatus*, gotički natpis ispod kipa Sv. Stjepana na pročelju sustipanske kapele u Splitu i dr. Fra

Dominik Mandić (1889.-1973.)¹ i Josip Lučić (1924.-1994.)², ali i neki drugi³, ne libe se čak tražiti i kontinuitet između tobožnje *Delminijske* i *Duvanjske biskupije*, kao što su prije njih činili Farlati⁴ i fra Petar Bakula (1816.-1873.)⁵. Pojedinci čak 4. svibnja 533. g., kad se održao drugi Salonitanski sabor, uzimaju i kao datum tobožnjeg utemeljenja *Mostarsko-duvanjske biskupije*, a u skladu s tim prezbitera Paulina drže prvim biskupom ove biskupije⁶. Time se ujedno nalazi i tobožnji kontinuitet između *Delminijske* i *Mostarsko-duvanjske biskupije*⁷. *Delminijska* je *biskupija* kao tobože neupitna povijesna činjenica uvrštena čak i u obrazovni proces⁸.

Pretkonstantinovsko doba

Znanstvenici koji začetke *Delminijske biskupije* traže u pretkonstantinovskom vremenu⁹, oslanjaju se ponajprije na mučeništvo Sv. Venancija, koje da se zbilo upravo na duvanjskom prostoru odnosno u rimskom Delminiju¹⁰. Da bi potkrijepili ovu tezu posežu za izrazom *apud (inter) Dalmatas* iz srednjovjekovnog *Martyrologiuma hispanicuma*¹¹, u kojem je mučeništvo ovog kršćanskog prvaka zabilježeno, te ga poistovjećuju s Delminijem odnosno Duvnom. Budući da im je namjera ponajprije dokazati unaprijed postavljeni cilj, nisu se ni potrudili proniknuti u bit Venancijeva poslanja i okolnosti njegove pogibije pa ni u povijest rimske Dalmacije. Suvišno je isticati da je i više nego bespredmetno u izrazu *apud (inter) Dalmatas* tražiti duvanjske prostore odnosno rimski Delminij jer se već i na prvi pogled vidi da se on odnosi na Delmate koji, kako je već poodavno utvrđeno, nisu obitavali isključivo u Delminiju niti na duvanjskim prostorima pa ni u najstarijoj fazi svoje etnogeneze¹². Navedeni izraz, nasuprot svim nastojanjima ni lingvistički se ne može isključivo ograničiti na delmatski municipij (*municipium Delminensium*) odnosno Delminij. Misionarska djelatnost i mučeništvo Sv. Venancija

¹ MANDIĆ, *Duvanjska biskupija*, 3-98.

² LUČIĆ, *Dumno*, 1020-1024.

³ ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, 228-229, bilj. 66; VANINO, *Pojave*, 144-146; BOJANOVSKI, *Delminium*, 413; ISTI, *Ceste*, 236; ISTI, *Bosna i Hercegovina*, 231; BAGARIĆ, *Dumno*, 19-36; *Hrvatski leksikon*, 309; ANČIĆ, *Duvanjska biskupija*, pass.; ISTI, *Osvrt na mišljenje*, 15.

⁴ FARLATI, *Illyr. Sacr.*, IV, 170-183.

⁵ BAKULA, *Schematismus*, 30-31.

⁶ BASLER, *Povijest kršćanstva*, 140.

⁷ *Hrvatski leksikon*, 309; *Za pravedan mir*, 28.

⁸ KOLARIĆ, *Povijest kršćanstva*, 10; ISTI, *Kršćanstvo*, 178; ISTI, *Povijest*, 9; MIROŠEVIĆ – ŠANJEK – KOLARIĆ – MACAN, *Povijest*, 76.

⁹ BULIĆ, *Venancije*, 55-71; KNEZOVIĆ, *Povijest*, 13; MANDIĆ, *Venancij*, 15-16; JADRIJEVIĆ, *Mučenici*, 12-13; BASLER, *Povijest kršćanstva*, 146; BASLER, *Kršćanska arheologija*, 38-39; ISTI, *Arheologija*, 56-57.

¹⁰ BULIĆ – BERVÁLDI, *Kronotaksa biskupa*, 21; BULIĆ, *Venancije*, 55; ISTI, *Po ruševinama*, 42, 44, 140; MANDIĆ, *Duvanjska biskupija*, 8; ISTI, *Venancij*, 8, 16; BASLER, *Povijest kršćanstva*, 139, 145-146.

¹¹ FARLATI, *Illyr. Sacr.*, I, 563-564, 589.

¹² ZANINOVIĆ, *Delmati*, I; ISTI, *Delmati*, II.

u *Martyrologiumu hispanicumu* zabilježeni su na sljedeći način¹³: “Kad je potrebnim poslom vjere otišao, da prođe Galiju Narbonsku i Panonije, kod Dalmata mučen zaslužio je vječnu nagradu”¹⁴. Konfuznost, kontradiktornost i nelogičnost ovog svjedočenja uočio je i sam Farlati, koji je, nastojeći ga smjestiti u vrijeme i prostor, pojmove *Galliam Narbonensem* ispravio u *Dalmatia Naronensis*¹⁵, a izraz *apud Dalmatas* pretvorio u *apud Delminenses*, a pojmove *episcopus toletanus* zamijenio je s *episcopus salonitanus*¹⁶. Time je misionarsku djelatnost Sv. Venancija iz Narbonske Galije s pravom premjestio na područje rimske provincije Dalmacije. Samo pak mučeništvo Sv. Venancija, s obrazloženjem da se ne može odnositi na provinciju nego na naselje, locirao je u rimski Delminij (*non provinciam, sed urbem Delminium intelligi oportet*)¹⁷. Na sličan je način ovom problemu pristupio i Bulić, prihvativši Farlatijeve emendacije *episcopus toletanus* u *episcopus salonitanus* odnosno *Narbona* u *Narona*. Bulić je međutim mučeništvo Sv. Venancija povezao s Duvnom te ga datirao 257. g.¹⁸. Analizi svjedočanstva o Sv. Venanciju iz *Martyrologiuma hispanicuma* pristupio je i Mandić, koji je, za razliku od Farlatija i Bulića, pojmove *episcopus toletanus* zamijenio s *episcopus Delmetanus*, a zemljopisnu odrednicu *Galliam Narbonensem* kao i Farlati ispravio u *Dalmatiam Naronensem*. Tako je Mandić Sv. Venancija izravno doveo u vezu s katedrom *Delminijske (Duvanjske) biskupije*, iako je njegovu misionarsku djelatnost locirao na područje *Narone*¹⁹. Mučeništvo Sv. Venancija Mandić je, poistovjetivši pojmove *inter Dalmatas* s *među Duvnjacima*, locirao u Duvno²⁰. Svjedočanstvo o Sv. Venanciju Mandić je vidio ovako: “Duvanjski biskup Venancije, dok je nošen duhom vjere otišao kako bi obišao Dalmaciju na području Narone, podnio je mučeništvo među Duvnjacima i postigao vječnu nagradu”²¹. Kao što je vidljivo, Mandić se najviše udaljio od teksta o Sv. Venanciju iz *Martyrologiuma hispanicuma*, promoviravši ovog ranokršćanskog mučenika u delmetanskog biskupa (*episcopus Delmetanus*), a njegovu je smrt, kao i Bulić, datirao 257. g.²² Mandić i nije originalan jer je zapravo većim dijelom preuzeo mišljenje koje je o Sv. Venanciju izrekao Ferdo Šišić (1869.-1940.)²³. Nakon Mandića, Delminij i 257. g. kao mjesto i vrijeme stradanja Sv. Venancija, preuzeo je niz autora poput Nikole Bilogrivića (1893.-1947.)²⁴, fra Otona Knezovića (1889.-

¹³ Usp. FARLATI, *Illyr. Sacr.*, I., 563-564; BULIĆ, Venancije, 55; BULIĆ - BERVALDI, *Kronotaksa*, 20, 22-24: “*Cum in Galliam Narbonensem, negotiis instantibus, Pannoniasque lustraturus abiisset, apud Dalmatas Martyr effectus aeternam remunerationem promeruit*”.

¹⁴ MANDIĆ, Venancij, 4.

¹⁵ FARLATI, *Illyr. Sacr.*, I., 563-564, 589.

¹⁶ FARLATI, *Illyr. Sacr.*, I., 569.

¹⁷ FARLATI, *Illyr. Sacr.*, I., 570.

¹⁸ BULIĆ - BERVALDI, *Kronotaksa biskupa*, 19-24; BULIĆ, Venancije, 55; ISTI, *Po rušenju...*

¹⁹ MANDIĆ, Duvanjska biskupija, 8.

²⁰ MANDIĆ, Venancij, 16.

²¹ MANDIĆ, Venancij, 16: “*Venantius, episcopus Delmetanus, cum Dalmatiam Narbonensem, negotiis instantibus, Pannoniasque lustraturus abiisset, inter Dalmatas martyr effectus aeternam remunerationem promeruit*”.

²² MANDIĆ, Venancij, 242; ISTI, *Rasprave*, 4, 15-16.

²³ Usp. ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, 151.

²⁴ BILOGRIVIĆ, *Katolička crkva*, 18.

1964.)²⁵, fra Ive Bagarića²⁶, Envera Imamovića²⁷, Snježane Vasilj²⁸ i dr. Prihvativši također Delminij kao tobožnje mjesto mučeništva Sv. Venancija Ivica Puljić, za razliku od navedenih autora mučeništvo Sv. Venancija datira 270. g.²⁹, upravo onako kako je početkom 20. st. činio Zeiller³⁰, čije je mišljenje preuzeo i Duro Basler (1917.-1990.)³¹. U nastojanju potkrjepljivanja teze o tobožnjem mučeništvu Sv. Venancija u Delminiju Basler pripada među rijetke autore koji su, kao i Zeiller ranije³², posegnuli i za patronom talijanskog grada Camerina – Venancijem, koji se u kronici tog mjesta iz 13. st. javlja kao *Venantius martyr almi*³³. Opravdanje povezivanja kamerinskog zaštitnika sa Sv. Venancijem, Basler nalazi u činjenici nepostojanja Venancijevih relikvija u Camerinu. U izrazu *almi* Basler nalazi latinsku koruptelu, koja je dobila talijanski oblik *d'Almi*, a koji je, prema njegovu sudu, izvorno trebao glasiti *Delmi* te se odnositi na rimski Delminij³⁴. Ne isključujući ni mogućnost prisvajanja dalmatinskog mučenika Sv. Venancija od kamerinskog kroničara, teško je ipak ne izraziti rezervu prema Baslerovu lingvističko-etimološkom maštanju i povezivanja camerinskog patrona s rimskim Delminijem pod svaku cijenu.

Kao što je poznato o Sv. Venanciju, njegovoj misionarskoj djelatnosti i mučeništvu, osim *Martyrologiuma hispanicum*, svjedoči i kronika rimskih biskupa (*Vitae Romanorum pontificum*) Anastazija Bibliotekara (oko 800./817. - oko 877./879.) kao i mozaik iznad oltara u kapeli krstionice Sv. Ivana Lateranskog u Rimu. U kontekstu aktivnosti opata Martina, predstavnika pape Ivana IV. (640.-642.) iz 641. g. oko otkupa zarobljenika (*redemptio captivorum*) i prikupljanja relikvija dalmatinskih i istarskih mučenika, u spomenutoj kronici rimskih biskupa zabilježeno je i sljedeće³⁵: “Ivan, po narodnosti Dalmatinac, od oca skolastika Venancija, sjedio je (na papinskoj stolici) jednu godinu, devet mjeseci (i) XVIII dana (kod Mandića 19 dana). Ovaj je u svoje vrijeme poslao vrlo svetog i vrlo vjernog opata Martina s mnogo novca po čitavoj Dalmaciji i Istri radi otkupa zarobljenika koje su pogani zarobili. U isto je vrijeme (dao) načiniti crkvu blaženim

²⁵ KNEZović, *Povijest*, 13.

²⁶ BAGARIĆ, *Povijest*, 76; ISTI, Duvno, 29.

²⁷ IMAMOVIĆ, Počeci, 45.

²⁸ VASILJ, Osvajanje, 14.

²⁹ PULJIĆ, Neum, 22.

³⁰ ZEILLER, *Les origines*, 82.

³¹ BASLER, *Povijest kršćanstva*, 145-146.

³² ZEILLER, *Les origines*, 67-68.

³³ TURCHI, *De ecclesiae*, 159-174; FELICIANGELI, Cronotassi, 487-488.

³⁴ BASLER, *Povijest kršćanstva*, 145-146; ISTI, Arheološki spomenici, 3; ISTI, *Kršćanska arheologija*, 38-39; ISTI, *Arheologija*, 56-57.

³⁵ *Liber pontificalis*, I., (e. L. DUCHESNE) str. 330; BULIĆ, *Po ruševinama*, 146, bilj. 28; MANDIĆ, Venancij, 10, bilj. 45: “Iohannes, natione Dalmata, ex patre Venantio Scholastico, sedit ann. I (menses) VIII dies XVIII. Hic temporibus suis misit per omnem Dalmatiam seu Histriam multas pecunias per sanctissimum et fidelissimum Martinum abbatem propter redemptionem captivorum qui depraedati erant a gentibus. Eodem tempore fecit ecclesiam beatis martyribus Venantio, Anastasio, Mauro et aliorum multorum martyrum, quorum reliquias de Dalmatia et Histria adduci praeciperat, et recondit eas in ecclesia superscripta, iuxta fontem Lateranensem, iuxta oratorium beati Iohannis Evangelistae, quam ornavit et diversa dona optulit...”

mučenicima Venanciju, Anastaziju, Mauru i drugim mučenicima čije je relikvije zapovjedio da se donesu iz Dalmacije i Istre; i položio ih je u gore spomenutoj crkvi pokraj lateranske krstionice, do oratorija blaženog Ivana Evandeliste, koju je (crkvu) ukrasio i obdario različitim darovima...³⁶. Vjerodostojnost ovog svjedočanstva, za razliku od drugih, koje su pojedinci skloni potpuno zanemariti³⁷, u izvjesnom smislu potvrđuje i navedeni mozaik iz kapele Sv. Ivana Lateranskog, na kojem je, među ostalim mučenicima Dalmacije i Istre, prikazan i Sv. Venancij (sl. 1.)³⁸. Ipak unatoč tome ni iz ovog niti iz bilo kojeg drugog vrela ne mogu se lučiti argumenti koji bi mučeništvo Sv. Venancija nedvojbeno locirali na duvanjske prostore odnosno u sam Delminij. Pogotovo se navedena vrela ne mogu uzimati kao potkriepa tezi da je Sv. Venancije utemeljio *Delminijsku (Duvanjsku) biskupiju*. Nasuprot tomu veliki broj autora - poput Šišića³⁹, Kocijanića⁴⁰, Jelenića⁴¹, Truhelke⁴², Knezovića⁴³, Draganovića⁴⁴, Nežića⁴⁵, Vanina⁴⁶, Mandića⁴⁷, Buturca⁴⁸, Kolarića⁴⁹, Baslera⁵⁰, Nikića⁵¹, Vidovića⁵², Bagarića⁵³, Jeličić-Radoničke⁵⁴, Šanjeka⁵⁵, Vasiljeve⁵⁶, Goluže⁵⁷ i dr. - mučeništvo Sv. Venancija uporno locira na duvanjski prostor odnosno u Delminij. Uglavnom se oslanjaju na sudove koje su o ovom pitanju izrekli Farlati⁵⁸, Zeiller⁵⁹ i Bulić⁶⁰.

³⁶ KLAJČ, *Izvori*, 1.

³⁷ IVANIŠEVIĆ, *Sveti vjerovjesnici*, 811.

³⁸ FARLATI, *Illyr. Sacr.*, I., 578; BULIĆ, *Po ruševinama*, 42, 146-147; VERAJA, *Kapela*, pass.

³⁹ ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, 151.

⁴⁰ KOCIJANIĆ, *Pape*, 3, bilj. 1, 361, 602.

⁴¹ JELENIĆ, *Povijest*, 41; ISTI, *Biskupija*, 1048.

⁴² TRUHELKA, *Starokršćanska arheologija*, 98.

⁴³ KNEZOVIĆ, *Povijest*, 13.

⁴⁴ *Šematizam*, I., 168; *Šematizam*, II., 386; DRAGANOVIĆ, *Le diocesi*, 219-220.

⁴⁵ NEŽIĆ, *Laudemus*, 55.

⁴⁶ VANINO, *Pojave*, 144-145.

⁴⁷ MANDIĆ, *Duvanjska biskupija*, 8; ISTI, *Venancij*, 8, 16.

⁴⁸ BUTURAC - IVANDIJA, *Povijest*, 19.

⁴⁹ KOLARIĆ, *Povijest kršćanstva*, 10; ISTI, *Kršćanstvo*, 178; ISTI, *Povijest*, 9; MIROŠEVIĆ - ŠANJEK - KOLARIĆ - MACAN, *Povijest*, 76.

⁵⁰ BASLER, *Povijest kršćanstva*, 146; ISTI, *Kršćanska arheologija*, 38-39; ISTI, *Arheologija*, 56-57.

⁵¹ NIKIĆ, *Blago*, 99.

⁵² VIDOVIĆ, *Povijest crkve*, 15.

⁵³ BAGARIĆ, *Povijest*, 76; ISTI, *Duvno*, 29.

⁵⁴ JELIČIĆ-RADONIĆ, *Uvod*, 7.

⁵⁵ ŠANJEK, *Ilirik*, 54.

⁵⁶ VASILJ, *Osvajanje*, 14.

⁵⁷ GOLUŽA, *Povijest Crkve*, 97.

⁵⁸ FARLATI, *Illyr. Sacr.*, I., 563-564, 589.

⁵⁹ ZEILLER, *Les origines*, 77-82.

⁶⁰ BULIĆ - BERVALDI, *Kronotaksa*, 19-24; BULIĆ, *Venancije*, 55-71; BULIĆ, *Po ruševinama*, 42.

Sl.1: Mozaik iz kapele Sv. Venancija u Rimu. Venancij prvi s lijeva u donjem redu

Čak je i službeno stajalište Katoličke crkve među Hrvatima o Sv. Venanciju kao navodnom duvanjskom mučeniku utemeljeno na sudovima spomenutih znanstvenika (Farlatija, Zeillera, Bulića)⁶¹, unatoč činjenici da je sve što se o ovom ranokršćanskom prvaku pouzdano može reći jest to da se oko sredine 3. st. iz Rima zaputio u Ilirik da bi propovijedao kršćanstvo te da ga je u toj misiji među Delmatima zadesila nasilna smrt tijekom nekog lokalnog progona kršćana⁶². Novija istraživanja pokazuju da se to dogodilo u kontekstu progona kršćana za cara Valerijana (253.-260.), preciznije između 257. i 259. g.⁶³. Venancijeva biskupska služba ponajprije se treba tražiti na području *Salone* odnosno *Narone*⁶⁴, a njegovo mučeništvo, u skladu s izrazom *inter* (vel *apud*) *Dalmatas*, prvenstveno treba dovesti u vezu s ozemljem delmatskog plemenskog saveza, a nikako ograničiti na Delminij odnosno duvanjski prostor, iako ni takva mogućnost nije unaprijed isključena. Mozaik iz lateranske kapele upućuje na zaključak da se pogibija Sv. Venancija zbila tijekom najranijih progona kršćana na istočnojadranskim prostorima. U skladu s tim i utemeljenje biskupskog sjedišta na duvanjskim prostorima odnosno u rimskom Delminiju ne može se na temelju raspoloživih vrela dovesti u vezu sa Sv. Venancijem.

⁶¹ Šematizam, I., 168; Šematizam, II., 386; Šematizam franjevačke provincije, 169.

⁶² Usp. GABRIČEVIĆ, *Studije*, 273.

⁶³ MARIN, *Civitas*, 30-31; PAŠKVALIN, *Pojava kršćanstva*, 764.

⁶⁴ MARIN, *Salona*, 24.

Svjedočanstvo arhidakona Tome

Pobornici teze o navodnom kontinuitetu između *Delminijske* i *Duvanjske* odnosno *Mostarsko-duvanjske biskupije* posežu i za svjedočanstvom splitskog arhidakona Tome, u kojem se spominje posveta neke crkve u Delmisu (*civitas Delmis*) na području *Delmina*, koju je obavio kapuanski biskup German⁶⁵. Miroslav Vanino (1879.-1965.) *civitas Delmis* bez detaljnijeg obrazlaganja poistovjećuje s Duvnom te zaključuje da je još u vrijeme salonitanskih crkvenih sabora 530. i 533. g. u *Delmisu* bila podignuta crkva. Prema njegovu sudu posveta je obavljena stjecajem okolnosti jer se biskup Capue German tamo slučajno našao putujući za Konstantinopol te da je o toj posveti još tijekom 13. st. svjedočio natpis u njoj. Iako u Tominu tekstu za ovakav sud nema nikakve osnove, Vanino je ipak, pozivajući se upravo na njega, zaključio da je spomenuti biskup u Carigrad putovao upravo preko Duvna (*Delmis*) te da je crkvu posvetio jer je već bila dogotovljena kad se on našao u tom mjestu⁶⁶. Sličan je sud o navedenom svjedočanstvu Tome arhidakona izrekao i Basler, koji je u više navrata čak i samog Germana, za kojeg Toma jasno kaže da je bio biskup Capue (*beatus Germanus capuanus episcopus*), proglasio apulskim biskupom⁶⁷. I Basler je posve siguran da je German u Carigrad putovao upravo preko Delminija (Duvna)⁶⁸ te da je crkva koju je posvetio bila dogotovljena baš u vrijeme kad se on tamo našao⁶⁹. Basler je Tomino svjedočanstvo o navedenoj crkvi s Duvnom povezao na temelju tragova nekog ranokršćanskog objekta s *Karaule* u Duvnu (Tomislavgradu)⁷⁰. No povezivanje ovog objekta, koji i nije sustavno istraživan, s Tominim svjedočanstvom i suviše je nego proizvoljno ne samo zbog činjenice da nije utvrđena lokacija rimskog *Delminija*⁷¹ nego i zbog činjenice da su na duvanjskom prostoru registrirana samo tri ranokršćanska sakralna objekta. Međutim, Basler se nije zadovoljio samo navedenim. On također uopće ne dvoji da je *Delminijska (Duvanjska) biskupija* egzistirala i prije 519. g., kojom godinom navedeno Tomino svjedočanstvo i datira. Prema Baslerovu sudu German je spomenutu crkvu posvetio jer *Delminijska (Duvanjska) biskupija* u to vrijeme nije bila popunjena zbog trenutne narušenosti, inače dobrih odnosa, između domicilnog pučanstva i ostrogotskog vladajućeg sloja⁷². I Basler

⁶⁵ Thomas Archidiaconus, 39-40; Ferdo ŠIŠIĆ, *Priručnik izvora*, 157-164; GUNJAČA, *Ispranci*, I., 83: "Istaque fuerunt regni eorum confinia: ab oriente Delmina, ubi fuit civitas Delmis, in qua est quaedam ecclesia, quam beatus Germanus capuanus episcopus consecravit, sicut scriptum reperitur in ea".

⁶⁶ VANINO, *Pojave*, 144.

⁶⁷ BASLER, *Doba*, 307; ISTI, *Arhitektura*, 17; ISTI, *Povijest kršćanstva*, 146; ISTI, *Kasnoantičko doba*, 313; ISTI, *Kršćanska arheologija*, 39; ISTI, *Arheologija*, 57.

⁶⁸ BASLER, *Doba*, 307; ISTI, *Arhitektura*, 17; ISTI, *Povijest kršćanstva*, 146; ISTI, *Kasnoantičko doba*, 313; ISTI, *Arhitektur*, 16, 43.

⁶⁹ BASLER – BEŠLAGIĆ, *Duvanjsko polje*, 137; BASLER – KREŠEVLJAKOVIĆ, *Duvno*, 138; BASLER, *Doba*, 330; ISTI, *Arhitektura*, 65; ISTI, *Kasnoantičko doba*, 348; ISTI, *Arhitektur*, 43.

⁷⁰ PATSCH, *Spomenici*, 243, sl. 21, 22; ISTI, *Geschichte*, 234, fig. 60, 61; ISTI, *Prilog*, 340-341, 344-345.

⁷¹ ŠKEGRO, *Dalmion/Delmion*, 395-403.

⁷² BASLER, *Doba*, 331; ISTI, *Arhitektura*, 65; ISTI, *Kasnoantičko doba*, 336; ISTI, *Arhitektur*, 43.

misli da se ova crkva održala sve do vremena arhidakona Tome (1200.-1268.)⁷³. Crkvu koju je u kontekstu biskupa Germana naveo arhidakon Toma u Duvnu (Tomislavgradu) traži i Bagarić. Ovaj je znanstvenik potkrepju svojoj tezi našao u tobožnjoj izuzetnoj važnosti Delminija te navodnom raskrižju putova rimske Dalmacije u njemu, koje je zbog toga najkasnije do 560. g. i dobilo svog biskupa⁷⁴. Međutim, Bagarić ne precizira temeljem čega je došao do ovih zaključaka i spomenute godine. No zato je Tomino svjedočanstvo protumačio na svojstven način: "... na istoku je Duvno, gdje je bio grad Delmis, u kojem je neka crkva, koju je blaženi Germanus, kapuanski biskup, posvetio, kako se to nalazi u njoj zapisano"⁷⁵. Iz ovog je vidljivo da Bagarić *Delminu* arhidakona Tome izjednačuje s Duvanjskim poljem, a *civitas Delmis* s Duvnom (Tomislavgradom). O lociranju crkve koju Toma spominje, Bagarić pak dvoji između *Karaule* i *Crkvine* u Tomislavgradu; prednost ipak daje *Karauli*, gdje su, kao što je već naglašeno, doista pronađeni tragovi nekog ranokršćanskog sakralnog objekta⁷⁶. Međutim, Bagarić je iz Tomina usputnog navoda i ne odveć jasnih tragova sakralnog objekta s *Karaule* u najmanju ruku izvukao sporan zaključak. Delminij u vrijeme na koje se Tomino svjedočanstvo odnosi, ne samo da nije imao nikakvu važniju ulogu, nego nije bio ni osobito važnim raskrižjem provincije Dalmacije. Ponajmanje se kroz ovo mjesto putovalo iz Rima za istočnorimsku prijestolnicu Konstantinopol. Da je Delminij doista imao važnost kakvu mu Bagarić pripisuje, bez sumnje bi ga spomenuli tadašnji itinerari, ponajprije *Tabula Peutingeriana* odnosno *Cosmographia* Ravenskog Anonima koji su bilježili i manje važna mjesta pa i putne stanice uz tadašnje važnije komunikacije a pogotovo one kojima se prometovalo između Rima i Konstantinopola. Kao što je poznato cesta koja je duvanjskim područjem prolazila za svoje je odredište imala panonske prostore a ne Konstantinopol⁷⁷. Putnik koji bi ovom komunikacijom putovao iz Rima za Konstantinopol među ostalim bi se suočio i s više nego ozbiljnim problemom ekonomičnosti svog putovanja te s više nego ozbiljnim rizikom osobne sigurnosti. Između Rima i Konstantinopola uglavnom se komuniciralo *Viom Appion*⁷⁸ odnosno *Viom Latinom* preko Germanove Capue⁷⁹. Od Capue se do Brundisija na jugoistoku Italije dospijevalo *Viom Minucion*⁸⁰ te se trajektom prelazilo u Dirahij (Drač) iz kojeg se, preko Lihnida (Ohrid) i Soluna, *Viom Egnation* stizalo do Konstantinopola⁸¹.

⁷³ BASLER, Kasnoantičko doba, 348.

⁷⁴ BAGARIĆ, *Povijest*, 76; ISTI, Duvno, 29.

⁷⁵ BAGARIĆ, Duvno, 29.

⁷⁶ PATSCH, *Spomenici*, 243, sl. 21, 22; ISTI, *Geschichte*, 234, l'fig. 60, 61; ISTI, *Prilog*, 340-341, 344-345.

⁷⁷ BOJANOVSKI, *Ceste*, 151-170, 233-244.

⁷⁸ RADKE, *Viae publicae Romanae*, 1494-1540.

⁷⁹ RADKE, *Viae publicae Romanae*, 1488-1494.

⁸⁰ RADKE, *Viae publicae Romanae*, 1502; Abb. 5, pag. 1459.

⁸¹ RADKE, *Viae publicae Romanae*, 1666-167; *Tabula Imperii Romani*, K 34, 51, 142; GOUNAROPOULOU - HATZOPOULOS, *Voie Egnatienne*, pass.; HAMMOND, *The Western Part*, 185-194.

Akti salonitanskih koncila

Neki su autori uspostavu tobožnje *Delminijske biskupije* dovodili i u vezu sa salonitanskim crkvenim saborima održanim 530. i 533. g. pod predsjedanjem salonitanskog nadbiskupa Honorija II. (527.-547.). Tako je primjerice Farlati biskupa Viktora, supotpisnika akata prvog Salonitanskog sabora, bio proglasio delminijskim biskupom⁸². No shvativši neutemeljenost ovakva svog suda u istom je djelu promijenio mišljenje: "Na salonitanskom provincijalnom koncilu, koji se održavao za nadbiskupa Honorija III. sudjelovao je i supotpisao ga i Viktor biskup Martaritanske crkve. U našim dvojabama oko te sinode u drugom tomu o Honoriju III. dvojili smo da je onaj Viktor mogao biti biskup Delminija ali ne biskupskog grada, nego regije, koja je bila njegovom parohijom odnosno dijecezom, zvanom Martaritana ili Maroniana"⁸³.

U aktima drugog Salonitanskog sabora među ostalim zabilježena je i uspostava triju novih biskupija, kojima su sjedišta postali *Sarsenterum*, *Muccor* (*Muccur*) i *Ludrum*⁸⁴. Biskupiji sa sjedištem u *Muccoru* (*Muccuru*) dodijeljena su i područja označena pojmovima *montanorum*, *deminense* i *Onestinum*. Spomen Delminija odnosno duvanjskih prostora zagovornici teze o *Delminijskoj* (*Duvanjskoj*) biskupiji nalaze u pojmovima *montanorum* i *deminense*. Kontroverze oko ovih pojmova proizilaze iz konfuznosti kodeksa djela arhidakona Tome iz 16. st., zbog čega su ga pojedini znanstvenici, uključujući i Ivana Lučića (1604.-1679.)⁸⁵, uvelike osporavali⁸⁶. Spomen *Delminijske* (*Duvanjske*) biskupije odnosno duvanjskog prostora u aktima drugog Salonitanskog koncila traži se isključivo u međusobnom povezivanju pojmova *montanorum* i *deminense*. Međutim, izdavači akata ovog koncila u novije vrijeme pojam *montanorum* ne povezuju više s terminom *delminense* nego ih razdvajaju. Termin *delminense* povezuju s onim koji slijedi iza njega, tj. sa *Onestinum*⁸⁷. I Ivan Kukuljević Sakcinski (1816.-1889.), publicirajući regesta akata

⁸² FARLATI, *Illyr. Sacr.*, II. 172: "Hujus urbis (Delminii op. A. Š.), ut mihi haud dubium videtur, Episcopus fuit Malchus ille, ad quem extat epistola 38., alias 36. lib. I. S. Gregorii Magni, que inscripta est *Malcho Episcopo Dalmatiae*. Ejusdem ergo urbis Delminii Episcopum primo Victorem, deinde Malchum fuisse censeo, & quemadmodum hic ab regione, cui civitas Episcopalis nomen dederat, Episcopus Dalmatiae, sic ille ab eadem regione, quae dicta est Maronia, & Mauritania, Delminitani Episcopatus Parochia, seu dioecesi, cognominatus est Episcopus Maronitanus, seu Mauritanus". Usp. također i: FARLATI, *Illyr. Sacr.*, III., 10.

⁸³ FARLATI, *Illyr. Sacr.*, IV., 169: "*Concilio Provinciali Salonitano, quod sub Honorio III. Archiepiscopo habitum est anno 530. interfuit et suscripsit Victor Episcopus Ecclesiae Martaritanae. In nostris ad hanc Synodum animadversionibus Tomo II. in Honorio III. suspicari sumus Victorem hunc fuisse Episcopum Delminii non ab urbe episcopali, sed ab regione, quae erat eius parochia, sive dioecesis, denominatum Martaritanum, seu maroniamum*".

⁸⁴ ŠIŠIĆ, *Priručnik izvora*, 162-163; КЛАИТЪ, *Historia Salonitana*, 83-84; GUNJAČA, *Ispravci*, I., 54-55; IVANIŠEVIĆ, *Povijesni izvori*, 161.

⁸⁵ LUCIUS, *Inscriptiones*, 73: "... et quaecunque in illo de actis conciliorum Dalmatiae, epistolis papalibus et epitaphio Zvonimiri regis scripta sunt, ea omnia ficta et supposititia sunt".

⁸⁶ JIREČEK, *Geschichte*, 201, bilj. 1; KRŠNJAVI, *Zur Historia*, 7-8; ISTI, *Podlistak*, 15. 5. 1901., br. 112.; KOSTRENCIĆ, *Povijest*, 118-120.

⁸⁷ КЛАИТЪ, *Historia salonitana*, 83; GUNJAČA, *Ispravci*, I., 54; IVANIŠEVIĆ, *Povijesni izvori*, 161.

salonitanskih koncila, bio je razdvojio sva tri navedena pojma⁸⁸. Budući da Farlati a za njim i Ignacije Batthyány (1741.-1798.) *montanorum* i *delminense* (*deltinense*⁸⁹) međusobno povezuju⁹⁰, pobornici teze o *Delminijskoj* (*Duvanjskoj*) *biskupiji* u tome nalaze dodatni argument za njezino postojanje u kasnoj antici. Najdalje je otišao Wilhelm Tomaschek, koji ovu biskupiju i naziva delminijsko-montanorumskom (*episc(opia) Delminensis Montanorum*)⁹¹. U zbirci izvora za hrvatsku povijest i Ferdo Šišić je postupio slično kao Farlati i Batthyány⁹². Komentirajući akte salonitanskih koncila ovaj znanstvenik zaključuje da je *Muccuritanska biskupija* “osnovana u mjestu zvanom *Muccur*, nesumnjivo današnja Makarska, s krajevima: *Montanense* (danas Zagvozd), *Delminense* (sigurno dokazano današnje Duvno), *Onestinum* (sada Omiš) i *Redditicum* (*Riditae*, danas Danilo – Kraljice među Perkovićem i Šibenikom)”. Međutim, Šišićevo definiranje teritorija *Mukoritanske biskupije* već je na prvi pogled nelogično, a kosi se i s odlukama drugog Salonitanskog koncila, koji je nastojao smanjiti opseg pojedinih biskupija, uključujući i *Salonitansku nadbiskupiju*, da bi olakšao njihovu upravu. Šišićevo poimanje *Mukoritanske* (*Mukoritanske*) *biskupije* nije u skladu ni s praksom teritorijalne cjelovitosti tadašnjih biskupija. Osim toga, nelogično je da bi biskup *Muccora* (*Muccura*) pod svojom jurisdikcijom imao područje koje se tobože nazivalo *delminense*, a koje Šišić dovodi u svezu s Duvnom, a da u isto vrijeme Buško Blato, od Duvanjskog polja udaljeno tek nekoliko kilometara, bude pod jurisdikcijom biskupa *Sarsenteruma*⁹³ bez obzira gdje se to mjesto nalazilo⁹⁴. Isto se tako logici protivi da bi i šibensko područje, s kojim Šišić poistovjećuje *Riditae* odnosno *Redditicum*⁹⁵, bilo pod jurisdikcijom biskupa *Muccora* (*Muccura*) jer u to vrijeme postoji biskupija sa sjedištem u *Scardoni* (Skradin kod Šibenika)⁹⁶. Skardonitanski je biskup Konstantin također supotpisnik akata prvog salonitanskog koncila⁹⁷. Stoga su osporavatelji Šišićeva poimanja područja biskupije

⁸⁸ KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, *Codex diplomaticus I.*, 198: *Muccuritanus namque episcopus se montanorum, delminense, onestinum, salonitanum quoque dumtaxat quidquid in insulis continetur, vel transoneum (sic!) noscitur esse diuisum, quod continens appellatur.*

⁸⁹ BARADA, *Topografija*, 45-46.

⁹⁰ FARLATI, *Illyr. Sacr.*, II., 173; BATTHYÁNY, *Leges*, 285.

⁹¹ TOMASCHEK, *Topographie*, 10: “Daher haben ältere Forscher, wie Negri und Farlati (IV, p. 168-189) mit zahlreichen Beweisen für ein im 14. und 15. Jahrhundert bestandenes katholisches Bisthum, episc. Delmensis, Dulmensis, Dumnsensis; vgl. episc. Delminensis Montanorum bereits in den Acten des 2. salonit. Provincialconcils a. 532), das alte Delminium in das Duwno-polje verlegt.

⁹² ŠIŠIĆ, *Priručnik izvora*, 162: “*Muccuritanus autem episcopus se (extra fines) montanorum Delminense, Onestinum, Salonitanum quoque, dumtaxat quidquid in insulis continetur, vel trans Oneum noscitur esse diuisum, quod “continens” appellatur, sed etiam Rediticum, in diocesim habiturus accipiat; et exceptis reliquis in territorio Salonitano basilicis...*

⁹³ ŠIŠIĆ, *Priručnik izvora*, 156.

⁹⁴ O *Sarsenterumu*: MANDIĆ, Gdje je bilo, 65-68; ISTI, Sijelo, 19-23; ISTI, Ponovno, 24-31; RUPČIĆ, Povodom, 69-84.

⁹⁵ O ovome usp. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Rider*, 845-852; ISTI, *Princeps*, 853-869; ISTI, *Dissertationes*, 871-890; SUIĆ, *Varvarina*, 293-308; ISTI, *Varvarina paleochristiana*, 181-189; ZANINović, *Scardona i Rider*, 123-129.

⁹⁶ MIGOTTI, *Topografija*, 4, pass; ISTA, *Scardona* 101-112.

⁹⁷ BATTHYÁNY, *Leges*, 290; ŠIŠIĆ, *Priručnik izvora*, 160; IVANIŠEVIĆ, *Povijesni izvori*, 160.

sa sjedištem u *Muccuru* (*Muccoru*) dobrim dijelom u pravu⁹⁸. Šišić u određivanju teritorija ove biskupije i nije originalan, nego zapravo preuzima mišljenje što ga je prije njega bio izrekao Franjo Rački (1828.-1894.) koji je područje označeno u aktima drugog Salonitanskog sabora kao *delminense* dodijelio biskupu *Muccora* (*Muccura*). U isto je vrijeme prostore koji gravitiraju Duvanjskom polju, Roško polje i Posušje, atribuirao biskupu *Sarsenteruma*, čije sjedište i traži na Roškom polju desetak kilometara jugozapadno od Duvanjskog polja⁹⁹. Međutim, koliko je iz izvorne građe razvidno, Roško se polje isključivo može dovesti u vezu s *Duvanjskom biskupijom* koja se tijekom 16. st. prema njemu ponekad i naziva *Ecclesia Rosonensis* (*Rosanensis*, *Rosensis*)¹⁰⁰. Duvanjski je prostor biskupiji sa sjedištem u *Muccuru* (*Muccoru*) atribuirao i Bulić koji kaže: "Muccur (Makarska) sa biskupom Stephanus, koga je drugi Koncil izabrao za biskupa, ustanovivši biskupiju Makarsku. Odregjeno je tom prigodom da ovoj biskupiji ima pripadati predio Montanense (Zagvozd), Delminense (Delminium, Dumno, Duvno), Onestinum (Oneum, Omiš) i Redditicum (Riditae, Danilo – Kraljice, megju Perkovićem i Šibenikom)"¹⁰¹. Bulićevo je mišljenje u najnovije vrijeme preuzeo Ivan Cicvarić, ali on u granice biskupije *Muccur* (*Muccor*) uključuje cjelokupni delmatski etnički prostor izuzev salonitanskog područja¹⁰². Da je i Bulić u ovom pitanju nedosljedan, vidi se i iz činjenice da nekoliko redaka niže na istoj stranici ovog rada zaključuje da je sjedište *Bestoenske biskupije* u vrijeme drugog Salonitanskog koncila 533. g. bilo u Šuici, koju smješta upravo na Duvanjsko polje: "Bestoensis (sa sjedištem u Bistue, Šuica na Duvanjskom polju), sa biskupom Andreas, prisutnim jednom i drugom Koncilu"¹⁰³. Suvišno je i podvlačiti da Bulićevo definiranje jurisdikcije biskupa *Muccura* (*Muccora*) odstupa od logike, ne samo zbog zanemarivanja načela teritorijanog kontinuiteta tadašnjih biskupija nego i zbog ignoriranja zemljopisa. Ne čini se nimalo logičnim da bi biskup koji bi svoje sjedište imao na duvanjskom prostoru, gdje Bulić locira Šuicu, dio ovog istog prostora ustupio biskupu podbiokovskog *Muccora* (*Muccura*). Duvanjski su prostori u vrijeme salonitanskih sabora biskupu *Muccora* (*Muccura*) pripisivali i drugi autori, primjerice Imamović¹⁰⁴, Ivo Bojanovski (1915.-1993.)¹⁰⁵, Ante Milošević¹⁰⁶ i dr. Za razliku od navedenih, Miho Barada (1889.-1957.) ovom je problemu pristupao na drukčiji način. On je svjedočanstvo arhidakona Tome o biskupiji sa sjedištem u *Muccoru* (*Muccur*) razumijevao na sljedeći način¹⁰⁷: "Makarski pak biskup neka primi" (*accipiat*) "što će

⁹⁸ GOLDSTEIN, *Srednji vijek*, 61, bilj. 24.

⁹⁹ Thomas Archidiaconus, 95, bilj. 14.

¹⁰⁰ MANDIĆ, *Acta franciscana*, II., 60-64, nr. 47-48, 84-85, nr. 65, 93-94, nr. 77.

¹⁰¹ BULIĆ – BERVALDI, *Kronotaksa*, 144; ISTI, *Kronotaksa biskupa*, 55.

¹⁰² CICVARIĆ, Ubikacija, 162, 166; ISTI, 237-238.

¹⁰³ BULIĆ – BERVALDI, *Kronotaksa*, 145; ISTI, *Kronotaksa biskupa*, 55.

¹⁰⁴ IMAMOVIĆ, Počeci, 45.

¹⁰⁵ BOJANOVSKI, Delminium, 413; ISTI, *Bosna i Hercegovina*, 231.

¹⁰⁶ MILOŠEVIĆ, *Livno*, 6.

¹⁰⁷ BARADA, Topografija, 45: "*Muccoritanus namque episcopus se montanorum Deltinense, Onestinum, Salonitanum dumtaxat quidquid in insulis continetur vel trans Oneum noscitur esse divisum, quod Continens appellatur, sed etiam Redditicum, in diocesi habitatum accipiat*".

imati u diocezi" (*se in diocesi habiturum*) "od brđana" ili brdovitih predjela municipij "Deltinski, Onestinski, a od salonitanskoga samo ono, što je sve na otocima i preko, što (Cetina) *Onenum* dijeli, a naziva se Krajina (*Continens*) kao i Reditski"¹⁰⁸. Unatoč činjenici da ni Barada, kao ni Šišić i Bulić, pojmove *montanorum* i *delminense* (*deltinense*) ne razdvaja, on u granice biskupije *Muccor* (*Muccur*) ipak ne uključuje duvanjske prostore. Prema Baradinu sudu duvanjski prostor, ukoliko je i bio predmetom rasprave na drugom Salonitanskom saboru, isključivo je mogao biti izdvojen iz sastava *Bestoenske biskupije*, podjelu koje je na istom saboru tražio njezin biskup Andreas¹⁰⁹. Mogli su biti dodijeljeni samo biskupiji sa sjedištem u *Sarsenterumu*, s kojom su, prema njegovom sudu, i bili u teritorijalnoj vezi¹¹⁰. Dakle, Barada je u sklop biskupije *Muccora* (*Muccura*) uključio brdsko (*montanorum*), otočno (*in insulis*) i primorsko-podbiokovsko područje (*Continens*) te *Rediticum* i *Onestinum* – posljednje smjestivši s desne strane ušća Cetine¹¹¹. S obzirom na činjenicu da su i sami salonitanski sabori nastojali olakšati upravu tadašnjim biskupijama - što je uključivalo i njihovu diobu, Baradino neuvrštavanje duvanjskog prostora u sklop biskupije *Muccor* (*Muccur*) doima se sasvim logičnim. Međutim, sporno je njegovo tumačenje postanka *Delminijske* (*Duvanjske*) biskupije, koje je blisko Šišićevu tumačenju. I Barada, kao i Šišić, nasuprot aktima salonitanskih sabora, ipak je sklon njezinu tobožnju uspostvu dovesti u vezu sa saborskim zaključcima. Šišić smatra da je ova biskupija, unatoč nespominjanju njezinog biskupa u aktima salonitanskih sabora, ipak mogla nastati u vezi s njihovim zaključcima, i to u vremenu koje je slijedilo nakon drugog sabora te da je propala tijekom avarsko-slavenkih najezda između 610. i 615. g. Međutim, prema Šišiću ovu su biskupiju kao nepopunjenu spomenuli akti drugog Splitskog sabora 928. g.¹¹². I Barada je smatrao da je *Delminijska* (*Duvanjska*) biskupija nastala kao posljedica zaključaka salonitanskih sabora, ali da je njezin osnutak, iako prihvaćen od drugog sabora, ipak bio odgođen zbog potreba razdiobe *Bestoenske biskupije*¹¹³. Šišićevu i Baradinu mišljenju o *Delminijskoj* (*Duvanjskoj*) biskupiji bliska su i mišljenja Ambrozija Benkovića i Ive Bojanovskog. Benković konstatira da je "Duvanjska biskupija (*Dummen.*, *Delminien.*)

¹⁰⁸ BARADA, Topografija, 45, bilj. 86.

¹⁰⁹ FARLATI, *Illyr. Sacr.*, II., 173; GUNJAČA, *Ispravci*, I., 55; IVANIŠEVIĆ, Povijesni izvori, 161: "Andreas vir venerabilis bestoensis ecclesie dixit: "Necesse nobis est bone institutionis formam libenter amplecti, presertim cum de sacro laudabiliter cogitatur obsequio atque ideo queso, ut a loco Copella et Arena usque ad has urbes basilicas, que in mea patrocinia continentur, ad proponendum isdem locum faciatis episcopum pertinere. Tante vexationis labore submoto, aptior mihi sollicitudo sit de sacerdotibus plebeque comissa, quatenus grex dominicus vicino pastore melius gubernetur". Honorius vir beatissimus archiepiscopus respondit: "Non est dubium, venerabilis frater, et te bone ordinationis intuitu libenter offerre, quibus et perpetuam talis gloriam mereatur oblatio et divinum melius perficeretur obsequium. Et ideo cum divinitas propiciata concesserit ob hunc unum, ad quem eadem loca pertinere debeant, curavimus ordinare pontificem. Unde ne sequens etas aut addendo superflue episcoporum numerum, aut per cupiditatem forsitan imminuendo hoc violare constituta presumat. Si quis tale quippiam temptaverit, anathematis vinculis obligatus penam divini iudicio condemnatus incurat".

¹¹⁰ BARADA, Topografija, 46.

¹¹¹ BARADA, Topografija, 45, bilj. 45-46.

¹¹² ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, 228-229, bilj. 66.

¹¹³ BARADA, Topografija, 47.

postojala (je) i prije dolaska Hrvata, ali propala je prije 10. st.”¹¹⁴. Prema sudu Bojanovskog Delminij nije bio biskupskim sjedištem u vrijeme salonitanskih koncila ali *Delminijska biskupija* (*Delminensis ecclesia*) ipak je bila utemeljena nakon njihova održavanja, točnije 591. g. Bojanovski, koji ovim očito aludira na spomen biskupa Malha u jednom pismu pape Grgura I. Velikog, prihvaća Šišićevo mišljenje i o propasti ove biskupije i o njezinom spomenu u aktima drugog Splitskog crkvenog sabora¹¹⁵. Najapsurdniji sud o navodnom spomenu duvanjskog prostora u aktima drugog Salonitanskog sabora u kontekstu utemeljenja biskupije *Muccor* (*Muccur*) iznosi Imamović, koji konstatira da je “biskupiji u Sarsenterumu pripao današnji Stolac (municipium Diluntum) i municipij Beuzavaticum (možda Bužan, Buško Blato), biskupiji u Makarskoj (*Muccur*) Duvno, a biskupiji u Ludrumu (možda današnji Knin) pripao je Glamoč s okolicom, kao i Sarziaticum”¹¹⁶. Svaki poznavatelj zemljopisa Hercegovine i južne Hrvatske zapitat će se kako je moguće da biskupiji kojoj je sjedište u *Sarsenterumu* pripadne područje Stoca u istočnoj Hercegovini i Buškog Blata na sjeverozapadu zapadne Hercegovine, a da u isto vrijeme Duvno, od Buškog Blata udaljeno tek nekoliko kilometara, pripadne biskupiji kojoj je sjedište u podbiokovskom *Muccoru* (*Muccuru*). Osim toga da je biskupiji *Sarsenteruma* doista područje Stoca i Buškog Blata i pripalo, kao što tvrdi Imamović, rasijecao bi ga teritorij *Naronitanske biskupije*, što nikako nije moglo biti u skladu s odlukama drugog Salonitanskog sabora. Definirajući granice novustrojene biskupije *Muccor* (*Muccur*) Nenad Cambi posredno ali sasvim jasno iz njezinog sastava isključuje duvanjske prostore. Prema njegovu sudu ova je biskupija nastala izdvajanjem podjednkih dijelova iz *Salonitanske* i *Naronitanske biskupije*. *Naronitanskoj* je *biskupiji*, dok na drugom Salonitanskom saboru nije bila utemeljena biskupija *Sarsenterum*¹¹⁷, prema njegovu sudu pripadalo i šire područje donje Neretve sve do Mostara¹¹⁸. Duvanjski prostori u sklop biskupije *Muccor* (*Muccur*) ne uvrštava ni fra Karlo Jurišić¹¹⁹, koji vrijeme njezine propasti sasvim opravdano dovodi u svezu s provalom Ostrogota pod vodstvom bizantskog prebjega Indulfa 549. g.¹²⁰. Za razliku od navedenih autora, fra Bazilije Pandžić uopće ne dvoji o postojanju *Duvanjske biskupije* 533. g. jer je tobože “u spisima pokrajinskog crkvenog sabora održanog u Splitu (*sid*) 4. svibnja 533. za makarskog biskupa (*sid*) izabran je svećenik Stjepan i određene su granice njegove biskupije; nalazila se je između splitske (*sid*), duvanjske (*sid*) i naronske biskupije”¹²¹.

U aktima salonitanskih sabora ne samo da nema spomena *Delminijskoj* (*Duvanjskoj*) *biskupiji* nego niti duvanjskom prostoru. Prema novijim izdanjima akata tih sabora,

¹¹⁴ BENKOVIĆ, *Naselja Bosne i Hercegovine*, 14.

¹¹⁵ BOJANOVSKI, *Delminium*, 413; ISTI, *Ceste*, 236; ISTI, *Bosna i Hercegovina*, 231.

¹¹⁶ IMAMOVIĆ, *Počeci*, 45.

¹¹⁷ O ovoj biskupiji usp. PULJIĆ, *Stolac*, 53-116

¹¹⁸ CAMBI, *Arhitektura*, 35-36.

¹¹⁹ JURIŠIĆ, *Katolička crkva*, 9, bilj. 62.

¹²⁰ PROCOPIUS, *Bellum Gothicum*, III., 35, 26; II', 35, 25; *Бизантиски извори*, I., 41, bilj. 74, 75; KAER, *Laureatae*, 57-61; GOLDSTEIN, *Bizant*, 17-29; ISTI, *Srednji vijek*, 60-64.

¹²¹ PANDŽIĆ, *Izvještaji*, 139; ISTI, *Bosna argentina*, 267.

biskupiji sa sjedištem u *Muccoru* (*Muccuru*) među ostalim bilo je dodijeljeno i područje naznačeno kao *delminense Onestinum*¹²². U kontekstu toga pasus o ovoj biskupiji treba glasiti ovako: "Podrazumijeva se naime da mukoritanskom biskupu pripadnu Zagora (*montanorum*), delminenski Onestij (*delminense Onestinum*), a od salonitanske (biskupije) samo ono što se nalazi na otocima ili preko Cetine a što se naziva Krajinom (*Continens*). I neka u dijecezu također preuzme i Reditik (*Redditicum*), izuzev onog što se nalazi na salonitanskom području". Pojam *montanorum* iz akata drugog Salonitanskog sabora u skladu s pravilima latinske gramatike doista nije moguće dovesti u vezu s pojmom *delminense*, čime otpada i svaki pokušaj traženja tobožnjeg spomena *Delminijskoj* (*Duvanjskoj*) biskupiji i duvanjskog prostora u aktima salonitanskih sabora iz 530. i 533. g. Nada Klaić (1920.-1988.), Stjepan Gunjača (1909.-1981.) i Milan Ivanišević razdvajaju pojmove *delminense* i *montanorum*. Međutim, ti autori opravdano, u skladu s gramatičkim pravilima latinskog jezika, ne razdvajaju *montanorum* od *Onestinum*. Uz *delminense* bi se u krajnjem slučaju mogao povezati u aktima nezabilježeni pojam *loca*, pod kojim se opet ne bi mogao tražiti duvanjski prostor nego, u kontekstu cijelog teksta, planinsko zaleđe *Salone*. Stoga je svako traženje spomena *Delminijskoj* (*Duvanjskoj*) biskupiji odnosno duvanjskom prostoru u aktima salonitanskih sabora neutemeljeno. Akti ovih sabora ne ostavljaju prostora ni za špekulacije o mogućnosti utemeljenja ove biskupije nakon njihova održavanja. Naime, takvoj mogućnosti nisu išle u prilog ni političke okolnosti u kojima se Dalmacija nalazila. Tako je primjerice ubrzo nakon drugog Salonitanskog sabora slijedila Justinijanova rekonkvista Dalmacije (534./535.), tijekom koje je nastradala i sama *Salona*, oko koje su i vođene presudne bitke s Ostrogotima¹²³. Potom je 549. g. slijedila ostrogotska provala pod vodstvom Indulfa, koji je poharao područje od Muikurona (*Μουίκουρον*, *Movjkurop*) kod Makarske do *Salone*¹²⁴. Tom je prilikom prema Prokopijevu svjedočenju pučanstvo Muikurona bilo poklano, a postradale su i Laureate (*Λαυρεάτε*)¹²⁵. *Salona* je polazištem bizantskih ratnih pohoda protiv Ostrogota u Italiji bila i 544. g., a od jeseni 550. do konca 551. u njoj je boravila snažna bizantska vojska dok se pripremala se za konačno uništenje Ostrogota¹²⁶. Osim toga 550. g. i Slaveni su poharali Dalmaciju. Stoga je u skladu s ovim, kao i zbog činjenice da se u vrelima ne spominje, opravdano zaključiti da *Delminijska* (*Duvanjska*) biskupija nije mogla biti utemeljena ni nakon održavanja salonitanskih sabora do sredine 6. st. Ni okolnosti druge polovice 6. st. nisu išle na ruku osnutku novih biskupija u Dalmaciji. Uslijedili su ozbiljni vjerski sukobi koji su se, u vremenu koje je dolazilo, neposredno odrazili i na dalmatinsku crkvu.

¹²² КЛАИЋ, *Historia salonitana*, 83; GUNJAČA, *Ispravci*, I., 54; IVANIŠEVIĆ, *Povijesni izvori*, 161: "Muccoritanus namque episcopus se montanorum, delminense Onestinum, salonitanum quoque dumtaxat quicquid in insulis continetur vel trans Oneum noscitur esse divisum, quod Continens appellatur. Sed etiam Redditicum in diocesim habiturum accipiat et, exceptis reliquis in territorio salonitano".

¹²³ UGLEŠIĆ, *Dalmacija*, 71-72.

¹²⁴ MARGETIĆ, *Historia Salonitana*, 3.

¹²⁵ PROCOPIUS, *Bellum Gothicum*, III., 35, 26; IV., 35, 25; *Бизантиски извори*, I., 41, bilj. 74, 75; UGLEŠIĆ, *Dalmacija*, 74.

¹²⁶ UGLEŠIĆ, *Dalmacija*, 73, 74-75.

Među najtežima svakako je bila kontroverza poznata pod imenom *Tria capitula*. U njoj je aktivno sudjelovao i car Justinijan (527.-565.), koji je 553. osobno sazvaio i predsjedao *Petim carigradskim crkvenim saborom*¹²⁷. Uz osudu *Tria capitula* među ostalim nije pristao salonitanski nadbiskup Frontinijan (547.-554.), kojeg car Justinijan zbog toga najprije protjeruje u Antinoje u *Tebaidi Primi* u središnjem Egiptu, a 562. g. u *Ancyru* u Galaciji (Mala Azija)¹²⁸. Na salonitansku nadbiskupsku stolicu postavljen je pristaša osude *Tria capitula* Petar (554.-562.) a nakon njegove smrti Probin¹²⁹. Međutim, sukobljavanja u salonitanskoj crkvi nastavljena su i dalje, pa su se Frontinijanovi pristaše u *Saloni* uspjeli održati sve do pape Grgura I. Velikog¹³⁰. Pod njihovim je pritiscima i Probin morao izbjeći u Akvileju¹³¹. Teško je povjerovati da bi se u navedenim okolnostima, kad su stradavale i postojeće, osnivale nove biskupije. Njihovu osnivanju nisu u prilog išle ni pošasti kuge koje su 543., 561., oko 565., 591. te 599.-600. g. harale istočnojadranskim prostorima¹³². *Delminijska (Duvanjska) biskupija* nije mogla biti utemeljena ni tijekom posljednjeg desetljeća 6. st., kada su se salonitanski nadbiskupi Natalis (oko 580.-592.) i Maksim (592.-599.) sukobljavali s papom Grgurom I. Velikim i kad su zaredale i barbarske provale. Tijekom tih provala stradavale su i postojeće biskupije, koje su i njihovi biskupi bili prisiljeni napuštati, na što je uostalom papu Grgura I. Velikog 591. g. upozorio i prefekt Ilirika Jobin¹³³. Među barbarskim provalama u Dalmaciju svakako je bila najteža ona avarska iz 597. g., tijekom koje je kagan Bajan duž ceste *Servitium* (Bosanska Gradiška) - *Salona* razorio četrdesetak mjesta među kojima i još uvijek nelociranu utvrdu Vonke (*Βώκεις*)¹³⁴.

Biskup Malho

Gotovo svi autori koji se bave *Delminijskom (Duvanjskom) biskupijom* kao odlučujućim argument njezinog tobožnjeg postojanja navode kontroverznog biskupa Malha, u nekoliko navrata spomenutog u korespondenciji pape Grgura I. Velikog. Osim jednom¹³⁵ ovaj se biskup u papinoj prepisci javlja u izrazito negativnom svjetlu¹³⁶. Izdavači Grgurove korespondencije, počevši od Farlatija¹³⁷ preko Joannesa

¹²⁷ OSTROGORSKI, *Istorija*, 96; BRANDI, *Doba*, 103.

¹²⁸ IVANIŠEVIĆ, *Salonitanski biskupi*, 239.

¹²⁹ BULIĆ, *Kronotaksa*, 227-230; IVANIŠEVIĆ, *Salonitanski biskupi*, 239-240.

¹³⁰ Usp. FARLATI, *Illyr. Sacr.*, II., 194-207; BULIĆ - BERVALDI, *Kronotaksa biskupa*, 56-58.

¹³¹ MARGETIĆ, *Odnosi*, 43; GOLDSTEIN, *Srednji vijek*, 72.

¹³² GOLDSTEIN, *Bizant*, 64-67; ISTI, *Srednji vijek*, 74; GRMEK, *Les consequences*, 787-794.

¹³³ CD, I, pag. 6; RAČKI, *Documenta*, pag. 238; CCSL, CXI, I, 43, pag. 57: "Jobinus excellentissimus vir filius noster, praefectus praetorio per Illyricum, scriptis suis nobis indicasse dinoscitur ad se sacris apicibus destinatis iussum fuisse ut episcopos, quos e propriis locis hostilitatis furor expulerat, ad eos episcopos qui nunc usque in locis propriis degunt pro sustentatione ac stipendiis praesentis esse vitae iungendos".

¹³⁴ THEOPH. SIMM., I II., 12, p. 265; *Бусаумукук узоофу*, I., 121, bilj. 74; GOLDSTEIN, *Bizant*, 77.

¹³⁵ FARLATI, *Illyr. Sacr.*, IV., 170; MANSI, *Collectio*, vol. IX, 1057; MIGNE, *Patrologia*, tomus 77, lib. I, epist. XXXVIII (527).

¹³⁶ MIGNE, *Patrologia*, tomus 77, lib. II, epist. XX (584); lib. III, epist. XXII (640); lib. II, epist. XLVI (608-609); lib. III, epist. XLVII (658); lib. V, epist. XLVII (726); BULIĆ, *Gregorio*, 17-47; ISTI, *Izabrani spisi*, 418-469.

¹³⁷ FARLATI, *Illyr. Sacr.*, II., 241-242, 244.

Dominicusa Mansia (1692.-1769.)¹³⁸, Jacquesa Paula Mignea (1800.-1875.)¹³⁹, Kukuljevića-Sakcinskog¹⁴⁰ do Bulića¹⁴¹ i Norberga¹⁴², Malhov biskupski naslov donose u formi *episcopus Dalmatiae*. Oslanjajući se pak na neki kodeks iz 11. st. Šišić upozorava da Malhov biskupski naslov zapravo glasi *episcopus Dalma*¹⁴³ a za što je čini se znao i Farlati¹⁴⁴. Međutim Farlati je Malhov biskupski naslov, kao i većina znanstvenika koji ga slijede, *Dalmu* izjednačio s *Dalma(tia)*¹⁴⁵ odnosno s *Dalma(tiensis)*¹⁴⁶, te ga time poistovjetio s biskupom Dalmacije u kojoj je krajem 6. st. bilo petnaest biskupija podređenih jurisdikciji salonitanskog nadbiskupa¹⁴⁷. S obzirom na činjenicu da je Malha učinio dijecezanskim biskupom, Farlati mu je bio prisiljen tražiti i službeno sjedište pa je, tobože oslanjajući se na etimologiju, izabrao rimski Delminij. Međutim, u korespondenciji Grgura I. Velikog nema spomena Malhovoju službi dijecezanskog biskupa. Za razliku od drugih dalmatinskih biskupa koje Grgur I. Veliki nedvosmisleno tretira dijecezanskim biskupima, o Malhu isključivo govori kao o upravitelju papinskog dalmatinskog patrimonija (*rector patrimonii in Dalmatia*)¹⁴⁸, upravo onako kako su ga vidjeli i neki izdavači Grgurove korespondencije s kraja 19. st. (*episcopus Dalm* odnosno *Dalmati*¹⁴⁹). Međutim, neki, kad Malha i vide upraviteljem papinskog dalmatinskog patrimonija, u njemu ipak ponajprije traže biskupa Delminija¹⁵⁰, ni ne osvrćući se na činjenicu da to mjesto u Malhovo vrijeme nije igralo nikakvu istaknutiju ulogu, a pitanje je da li uopće i postojalo. Da je bilo tako, vidljivo je i iz već spominjanih *Tabule Peutingeriane*¹⁵¹ i *Cosmographie* Ravenskog Anonima¹⁵², koji ovo mjesto ni ne bilježe¹⁵³. Da je Delminij u vrijeme Grgura I. Velikog doista bio biskupskim sjedištem, bez sumnje bi ga spomenulo bar neko tadašnje vrelo. Teško je povjerovati da su se sjedišta biskupa, pogotovo u političko-gospodarskim i vjerskim prilikama u kojima se Dalmacija nalazila, kao i zbog uloge biskupske službe, osnivala u mjestima kakav je Delminij tada bio, ako ga je uopće i bilo.

¹³⁸ MANSI, *Collectio*, vol. IX, 1057, 1092, 1102, 1119, 1126, 1139, vol. X, 83.

¹³⁹ MIGNE, *Patrologia*, tomus 77, lib. II, epist. XX (584); lib. III, epist. XXII (640); lib. I, epist. XXXVIII (527); lib. II, epist. XLVI (608-609); lib. III, epist. XLVII (658); lib. V, epist. XLVII (726).

¹⁴⁰ KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, *Codex diplomaticus* I, 5-34.

¹⁴¹ BULIĆ, Gregorio, 17-47.

¹⁴² *CCSI*, CXL, I., 36, pag. 43; II., 19, pag. 105-107; II., 38, pag. 123-125; III., 22, pag. 167-168; III., 46, pag. 190-191; I', 6, pag. 271-272.

¹⁴³ ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, 228-229, bilj. 66

¹⁴⁴ FARLATI, *Illyr. Sacr.*, II', 169.

¹⁴⁵ BULIĆ, Venancije, 64; ISTI, *Izabrani spisl.*, 375.

¹⁴⁶ ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, 228-229, bilj. 66.

¹⁴⁷ CAMBI, Neki problemi, 240-241.

¹⁴⁸ FARLATI, *Illyr. Sacr.*, II', 170; MANSI, *Collectio*, vol. IX, 1057; MIGNE, *Patrologia*, tomus 77, lib. I, epist. XXXVIII (527); *CCSI*, CXL, I., 36 pag. 43-44.

¹⁴⁹ GREGORIUS, *Registrum*, (Nr. I., 36), str. 43, bilj. 1.

¹⁵⁰ BULIĆ, Gregorio, 22; ISTI, *Izabrani spisi*, 408; MANDIĆ, *Bosna i Hercegovina*, 473; WILKES, *Dalmatia*, 434; BUTURAC – IVANDIJA, *Povijest*, 26.

¹⁵¹ PAŠALIĆ, *Naselja*, 47-48; BOJANOVSKI, *Ceste*, 233-244; ISTI, *Bosna i Hercegovina*, 227.

¹⁵² ČAČE, *Civitates*, 359, bilj. 64, 391.

¹⁵³ PAŠALIĆ, *Naselja*, 47-48; BOJANOVSKI, *Ceste*, 146-170, 236; ISTI, *Bosna*, 228, 230.

Uostalom već je 343./344. g. 6. kanon carskog Sabora držanog u Serdici¹⁵⁴ odredio da “nije dopušteno osnivati biskupiju u bilo kakvom selu ili u omanjem naselju; gdje je dovoljan jedan svećenik nije potrebno da tu bude i biskup kako se ne bi biskupovo ime i njegovo dostojanstvo ponižavalo”¹⁵⁵. U suprotnom bi biskupima tih mjesta, koji su kao uostalom kao i sam papa Grgur I. Veliki bili ne samo crkveni nego i politički prvaci romanskog pučanstva¹⁵⁶, bilo uvelike otežano obavljanje biskupske službe, a ni egzistencija im ne bi mogla biti zajamčena. Osnivanje biskupskih sjedišta u takvim mjestima kosilo bi se i sa zabranom podizanja crkava i kapela ako kleru koji ih je opsluživao nisu bila zajamčena sredstva za život¹⁵⁷. U istom je smislu bio formuliran i 12. kanon prvog Salonitanskog crkvenog sabora 530. g., kojim se nedvosmisleno zabranjivalo podizanje sakralnih objekata bez prethodno osiguranih sredstava za njihovo održavanje te za uzdržavanje klera: “Nije nam dopušteno podizati bilo kakve oltare, osim ako utemeljitelji nisu čvrstim pravom osigurali dovoljne prihode, kako ne bi nastalo nikakvo sporenje oko prihoda klerika, ili sredstava namjenjenih siromašnom puku, te da ne bi bili dokinuti poradi neimaštine”¹⁵⁸. U krajnjem slučaju pastorizacija pasivnih područja povjeravana je korepiskopima (*εν χαρα επιδκοπ*), kakav je primjerice oko 500. g. bio Eugraf iz Salone¹⁵⁹. Malho je među ostalim, kao što je vidljivo iz pisma koje mu je u ožujku 591. bio uputio Grgur I. Veliki, prije uklanjanja s položaja upravitelja papinskog dalmatinskog patrimonija, obavljao i delikatne diplomatske misije, što, da je bio biskupom tad drugorazrednog Delminija¹⁶⁰, nikako ne bi bio u mogućnosti činiti. Uostalom teško da bi papa u tako delikatnim misijama zaobilazio biskupe istaknutijih mjesta Dalmacije kakvi su u to doba primjerice bili *Narona*, *Iader*, *Epidaur* i dr. Iz druge pak korespondencije pape Grgura I. Velikog razvidno je da su Malhove aktivnosti ponajprije bile vezane uz upravu papinskog dalmatinskog patrimonija¹⁶¹. Njegovo službeno sjedište, kad se u obzir uzme činjenica Malhova intenzivnog miješanja u poslove salonitanske crkve, nikako nije moglo biti previše udaljeno od *Salone*, a pogotovo se nije moglo nalaziti u šezdesetak km udaljenom Duvnu (Tomislavgradu)¹⁶². Ako to nije bila sama *Salona*, nije apsolutno isključeno da su to mogle biti i *Gedate* (Gati) u Poljicima, gdje je za pontifikata kontroverznog pape Vigilija (537.-555.) i bizantskog cara Justinijana bio

¹⁵⁴ O ovom saboru: BRATOŽ, *Die Entwicklung*, 154-155.

¹⁵⁵ KURTSCHIED, *Historia*, 107: “*U licentia danda non est ordinandi episcopum aut in vico aliquo aut in modica civitate, cui sufficit unus presbyter, quia non est necesse ibi episcopum fieri ne rilescat nomen episcopi et auctoritas*”.

¹⁵⁶ BRANDT, *Doba*, 123.

¹⁵⁷ Usp. JONES, *Church*, 84-94; НИКОЛАЈЕВИЋ, *Иосца*, 284-286.

¹⁵⁸ ŠIŠIĆ, *Priručnik izvora*, 159-160; КЛАИЋ, *Historia salonitana*, 80; IVANIŠEVIĆ, *Povijesni izvori*, 160: “*Nulla etiam altaria nobis liceat dedicare, nisi a fundatoribus firmo iure dignis fuerint donata redditibus, ut nulla deinceps de stipendiis clericorum vel pauperum querella nascatur, nec huius egestatis necessitate subiaceant*”.

¹⁵⁹ *CIL. III 9547, 13126; II Aug. 2565: Depositio Eugrafi / chorepiscopi d(ie) X K(alendas) / Novembres*. BULIĆ – BERVALDI, *Kronotaksa*, 238-241, Tab. XXII.

¹⁶⁰ BOJANOVSKI, *Ceste*, 244, *Delminium* smatra tek etapnom stanicom (*mutatio*) rangom nižim i od najobičnije kasnoantičke putne stanice (*mansio*).

¹⁶¹ Usp. IVANIŠEVIĆ, *Salonitanski biskupi*, 241-242.

¹⁶² Prema rimskoj milijaciji od *Salone* do Renjića u Buškom blatu udaljenost je iznosila XXXV rimskih milja odnosno 51 km. Usp. *CIL. III 13320*.

podignut jedinstveni sakralni objekt ravensko-bizantskih odlika¹⁶³ odnosno kasnoantička palača u nedalekoj Ostrvici¹⁶⁴. Sakralni objekt iz Gata s odlikama snažnog ravenskog i bizantskog graditeljstva¹⁶⁵, prema sudu njegova istraživača bio je podignut između 535. i 545. g.¹⁶⁶. Bilo je to vrijeme kad je na stolici rimskih biskupa sjedio kontroverzni papa Vigilije¹⁶⁷, kojeg je car Justinijan 8. prosinca 553. bio pridobio za osudu tzv. Tri poglavlja (*Tria capitula*)¹⁶⁸. Je li ga podizanjem ovakvih monumentalnih objekata nagrađivao ili ne, ostaje otvorenim pitanjem. Teško je pretpostaviti da je podizanje ovakva kompleksnog sakralnog objekta bila samo puka slučajnost, pogotovo kad se zna da su uz njega bili podignuti i gospodarski objekti koji su uključivali i postrojenja za proizvodnju maslinova ulja i vina¹⁶⁹. Ova postrojenja ukazuju na činjenicu da je sakralni objekt iz Gata raspolagao maslinicima i vinogradima čiji su prihodi nadilazili njegove potrebe. Mogu li se sakralni objekt iz Gata u Poljicima kao i kasnoantička palača iz obližnje Ostrvice dovesti u svezu s papinskim dalmatinskim patrimonijem ipak ostaje otvorenim pitanjem. Međutim, jedan natpis iz Izbičnja kod Prijepolja u jugozapadnoj Srbiji potvrđuje da su u Justinijanovo vrijeme u ruke visokih crkvenih dostojanstvenika, osim sakralnih, dospijevali i drugi sadržaji, uključujući i palače ali i staje, vrela, terme i dr.¹⁷⁰ Uostalom Malhov se naslov, glasio on *episcopus Dalma, Dalma[tiae], Dalma[tiensis]* ili kako drugačije, ni etimološki kao ni na bilo kakav drugi način ne može dovesti u vezu s rimskim Delminijem, s obzirom na činjenicu da se na natpisima svojih najviših dužnosnika javlja kao *municipium Delminensium*¹⁷¹ baš kao i etnička zajednica prema kojoj je ime i baštinio – *Delminenses*¹⁷². Međutim, iz ovog se nikako ne može zaključivati da širi duvanjski prostor na kojem se Delminij svakako treba tražiti, nije u kasnoantičko doba bio adekvatno kristijaniziran, čemu uostalom u prilog govori i osam ranokršćanskih bazilika (*Bare* u Karlovu Hanu kod

¹⁶³ JELIČIĆ-RADONIĆ, Istraživanja, 41-161.

¹⁶⁴ RAPANIĆ, Palača, 149-162.

¹⁶⁵ JELIČIĆ-RADONIĆ, Kompleks, 143, 144, 147.

¹⁶⁶ JELIČIĆ-RADONIĆ, Gata, 169.

¹⁶⁷ Usp. DUFFY, *Die Päpste*, 43-44.

¹⁶⁸ O crkvenoj politici Justinijana I. usp. BRATOŽ, *Kirche*, 537-545; CAMBI, *L'âge de Justinien*, 933-958.

¹⁶⁹ JELIČIĆ-RADONIĆ, Istraživanja, 36-38, 56-60.

¹⁷⁰ БУЛИТЪ, Антички споменици, 332; ISTI, Антички споменици наше земље, 330; МИРКОВИТЪ, Antistes Stefanus, 1-8; *II Jug. 1735*: + *Omnia quae cernis magno constructa labore / moenia, templa, domus, fontes, stabula, atria, thermas / auxilio Christi (!) paucis construxit in annis / antistes Stefanus (!) sub principe Iustiniano*.

¹⁷¹ BOJANOVSKI, *Potvrda*, 5-11, 11-13, sl. 1, 2, sl. 2; ISTI, *Confirmation*, 42-51, nr. 1, 2; *II Jug. 782*; ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, *Zaštita*, 7-17; ŠKEGRO, *Mitteilungen*, 288-290, Nr. 2, T. XXII, Nr. 2; ISTI, *Inscriptiones*, 92-93, nr. 46.

¹⁷² CH. III 3202: *Imp(erator) Caesar / M(arcus) Aurelius / Commodus / Antoninus / ⁵Aug(ustus) Pius Sarm(aticus) / Germ(anicus) Maximus / Britannicus / pont(ificis) max(imus) trib(unitia) / pot(estate) VIII imp(erator) VI / ¹⁰co(n)s(ul) III p(ater) p(atriciae). / Pontem / Flippi fluminis vetustate cor/ruptum restituit / sumptum et operas / ¹²subministrantibus / Novensibus Delmi/nensibus Reditis. Cu/rante et dedicante / I.(ncio) Iunio Rufino Procu/²⁰liano leg(ato) pr(o) pr(aetore).*

Prisoja¹⁷³, Manastirine u Bukovoj Gori¹⁷⁴, *Crkvina* u Podgradini iznad Kraljičina nasipa u Rešetarici¹⁷⁵, *Crkvina* u Vinici¹⁷⁶, *Crkvina* pod Gradinom u Crveni-cama¹⁷⁷, *Kamenice* u Borčanima pod Libom¹⁷⁸, *Karaula* u Tomislavgradu¹⁷⁹ i *Crkvina* u Šuici¹⁸⁰) te ranokršćansko groblje s *Gradine* u Koritima kod Manastirina¹⁸¹. Najveća među duvanjskim bazilikama, bazilika s *Crkvine* pod Gradinom u Crveni-cama na jugozapadu Duvanjskog polja¹⁸², kad bi se i mogla dovesti u svezu s epis-kopalnom crkvom, teško da bi odgovarala Malhovu sjedištu. Bila je, naime, podignuta u naselju smještenom uz vicinalnu cestu (*via vicinalis*) kojom se nije primarno komuniciralo sa *Salonom*¹⁸³. Teško je povjerovati da bi se biskup Crvenica ili eventualno kojeg drugog mjesta s duvanjskog prostora mogao intenzivno miješati u poslove salonitanske crkve kao što je to činio Malho, ali i podarhidakon Antonin, koji ga je zamijenio na mjestu upravitelja papinskog dalmatinskog patrimonija. Međutim, Malho je, kao što su to već bili uočili Migne¹⁸⁴ i Bulić, bio upraviteljem papinskog dalmatinskog patrimonija (*rector patrimonii apostolici*)¹⁸⁵ a ujedno i papin predstavnik u lokalnoj, ponajprije salonitanskoj crkvi (*responsalis*), te je kao takav to mogao bez problema činiti. Dok je Grgur I. Veliki u biskupa Malha imao povjerenje ovaj je biskup obavljao i druge delikatne poslove, poput primjerice posredovanja u sporenju između skodranskog biskupa Stjepana i Ivana, savjetnika prefekta Italije. Osim uprave papinskog dalmatinskog patrimonija, Malhu je na

¹⁷³ PAŠKVALIN – ZELENKA, *Arheološki nalazi*, 213; BOJANOVSKI, *Prisoje*, 162-165; ISTI, *Bilješke*, 194; ISTI, *Ceste*, 157; ISTI, *Bosna i Hercegovina*, 228, 230; PAŠKVALIN, *Bare*, 260; BASLER, *Architektur*, 71-72; ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, *Zaštita*, 15-16; CHEVALIER, *Ecclesiae*, I., 192-195.

¹⁷⁴ MILETIĆ, *Nekropola*, 176; ISTA, *Spomenici*, 233; ISTA, *Manastirine*, 271; CHEVALIER, *Ecclesiae*, I., 209.

¹⁷⁵ MANDIĆ, *Gradine*, 15; BOJANOVSKI, *Bosna i Hercegovina*, 226, bilj. 57; VRDOLJAK, *Bazilika*, 121; PETRINEC –ŠEPAROVIĆ –VRDOLJAK, *Arheološka zbirka*, 12-13 i bilj. 22, 30, 74-78, br. 165-182.

¹⁷⁶ RADIMSKY, *Starine*, 317-318; PAŠKVALIN, *Arheološki nalazi*, 245-248; ISTI, *Bare*, 261; CHEVALIER, *Ecclesiae*, I., 212-213.

¹⁷⁷ PATSCH, *Prilog*, 349-352; ISTI, *Untersuchungen*, 211-214; BOJANOVSKI, *Crkvina*, 134-140; CAMBI, *Excavations*, 151 i d; CHEVALIER, *Ecclesiae*, II., 122, 138, 145, 210-212, BASLER, *Architektur*, 48, 85, 77, 88/D6.

¹⁷⁸ PATSCH, *Prilog*, 351-352; ISTI, *Untersuchungen*, 213-214; BOJANOVSKI *Bosna i Hercegovina*, 225.

¹⁷⁹ PATSCH, *Spomenici*, 243, sl. 21, 22; ISTI, *Geschichte*, 234, Fig. 60, 61; ISTI, *Prilog*, 340-341, 344-345; BAGARIĆ, *Duvno*, 29; ISTI, *Povijest*, 58.

¹⁸⁰ PATSCH, *Naseobina*, 6-8; ISTI, *Ortschaft*, 226-228; MILETIĆ, *Spomenici*, 234; CHEVALIER, *Ecclesiae*, I., 191-192.

¹⁸¹ MARIĆ, *Nekropola*, 239-243; MILETIĆ, *Nekropola*, 141-182; ISTA, *Spomenici*, 231-233; ISTA, *Srednji vijek*, 380-382.

¹⁸² PATSCH, *Prilog*, 349-352; ISTI, *Untersuchungen*, 211-214; BOJANOVSKI, *Crkvina*, 134-140; CAMBI, *Excavations*, 151 i d; CHEVALIER, *Ecclesiae*, II., 122, 138, 145, 210-212, BASLER, *Architektur*, 48, 85, 77, 88/D6.

¹⁸³ BOJANOVSKI, *Ceste*, 166, 244, karta V; ČAČE, *Civitates*, 392.

¹⁸⁴ MIGNIÉ, *Patrologia, tomus 77 (1849.)* col. 492-493: "Patrimonium sedis apostolicae in Dalmatia tunc procurebat Malchus, ut liquet ex epist. 22, lib. III". ISTO, col. 1537 *Index rerum et sententiarum*: "Malchus episcopus Dalmatiae patrimonium Sedis apostolicae in Dalmatia procurebat".

¹⁸⁵ BULIĆ - BERVALDI, *Kronotaksa*, 233, bilj. 94; ISTI, *Kronotaksa biskupa*, 64, bilj. 94.

upravu bio povjeren i papinski prevalitanski patrimonij. Iz korespondencije Grgura I. Velikog niti iz bilo kojeg drugog izvora ne može se dokazati da je bio dijecezanskim biskupom Delminija kao ni bilo kojeg drugog mjesta Dalmacije. Uostalom biskupima nisu bili niti đakon Sebastijan, kojem je papinski dalmatinski patrimonij povjeravao papa Vigilije¹⁸⁶, a ni podđakon Antonin, koji je biskupa Malha zamijenio na službi upravitelja papinskog dalmatinskog patrimonija. Unatoč činjenici da su đakon Sebastijan i podđakon Antonin osobno bili s nižim crkvenim redovima, oni su kao papini činovnici raspolagali s izuzetno visokim ovlastima prema dalmatinskim biskupima, uključujući i pravo zabrane nošenja palija salonitanskom nadbiskupu i njegovoj ekskomunikaciji iz crkve. Tako je podđakon Antonin salonitanskom nadbiskupu Natalisu (oko 580.-592.) i njegovu nasljedniku uzurpatoru Maksimu bio nadređen tijekom njihova sporenja s papom Grgurom I. Velikim, ali i samom biskupu Malhu nakon njegova uklanjanja s položaja upravitelja papinskog dalmatinskog patrimonija. I Malho je, sudeći prema pismu što mu ga je u ožujku 591. uputio papa Grgur I. Veliki, raspolgao sa sličnim ovlastima prema skodranskom biskupu Stjepanu u Prevalitani¹⁸⁷, gdje se također nalazio papinski patrimonij poveren njemu na upravu¹⁸⁸: "Grgur biskupu Dalmacije Malhu. Ivan vrlo rječiti muž, savjetnik preuzvišenog gospodina Jurja prefekta Italije, javio nam je da protiv biskupa grada Skodre ima neke poslovne sporove, i zatražio da se između njega i biskupa treba presuditi. Stoga tebe brata upoznajemo s ovim zahtjevom kako bi se u svezi s njim mogao angažirati i spomenutog biskupa nagnati kako bi se pojavio na sudu, te da ne propustiš da se izvrši što god bude po odluci odabranih sudaca između velmožnog Ivana i spomenutog biskupa riješeno, te da Ivan bude zadovoljan s donešenom presudom kao i da se i optuženi (biskup), kad se pojavi na sudu, ne požali kako mu je presudom nanešena nepravda". Upravitelji papinskog dalmatinskog patrimonija presuđivali su i u delikatnim prilikama unutar pojedinih mjesnih crkava u Dalmaciji, što je uostalom vidljivo i iz pisma pape Grgura I. Velikog upućenog podđakonu Antoninu u ožujku 592. u svezi sa salonitanskim nadbiskupom¹⁸⁹: "Ako uočiš da on i nakon gubitka palija još čvrsto ostaje u istoj tvrdoglavosti, uskratit ćeš tom biskupu pričest tijela i krvi Gospodnje"¹⁹⁰. Nakon što je Malhu bila oduzeta uprava nad papinskim dalmatinskim patrimonijem unatoč činjenici da

¹⁸⁶ MIGNE, *Patrologia*, tomus 69, col. 43-51; KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, *Codex diplomaticus*, I., 4-5; IVANIŠEVIĆ, *Povijesni izvori*, 162.

¹⁸⁷ O ranom kršćanstvu na albanskim prostorima: PETERS, *Die ekklesiale Geographie*, 100-119.

¹⁸⁸ FARLATI, *Illyr. Sacr.*, II°, 170; MANSI, *Collectio*, vol. IX, 1057; MIGNE, *Patrologia*, tomus 77, lib. I, epist. XXXVIII (527); CCSI, CXI., I., 36 pag. 43: "Gregorius Malcho Episcopo Dalmatiae. Iohannes vir eloquentissimus, consiliarius viri excellentissimi domini Georgii praefecti per Italiam, insinuavit nobis contra Stephanum, episcopum Scodrensis civitatis, quorundam se negotiorum habere controversias, et petiit inter eum et se iudicium debere consistere. Propterea fraternitatem tuam praesenti praeceptione curavimus admonendam ut praedictum episcopum ad eligendum compellas venire iudicium. Et quicquid inter praedictum Iohannem virum magnificum et saepe fatum episcopum electorum fuerit sententia definitum, ad effectum perducere non omittas, ut et actor de consecuta iniustitia gratias referat ut pulsatus, cum ad cognitionem deducitur, nihil contra se de illata iniustitia conquereatur".

¹⁸⁹ Usp. BULIĆ, Gregorio, 21: "Quem si etiam amisso pallio adhuc in eadem pertinacia perseverare perspexeris, Dominici quoque corporis ac sanguinis eundem antistitem participatione privabis".

¹⁹⁰ BULIĆ, *Izabrani spisi*, 423-424.

je osobno bio s višim crkvenim redom, bio je podređen podđakonu Antoninu koji ga je naslijedio na položaju upravitelja papinskog dalmatinskog patrimonija i koji ga je bio obvezan uputiti na papinski sud u Rim¹⁹¹: “Nastojat ćeš pak brata našeg i biskupa Malka povjeriti jamcu, ne bi li što prije k nama došao, da bi se, spriječivši svako odgađanje i otezanje, mogao u sigurnosti vratiti natrag, pošto položi račune o svojim djelima”¹⁹². Podđakon Antonin je, kao što se vidi iz pisma istoga pape upućenog u listopadu 592. salonitanskom nadbiskupu Natalisu, arbitrirao i u sporovima koji su izbijali i između pojedinih dijecezanskih biskupa Dalmacije, primjerice između salonitan-skog nadbiskupa Natalisa i epidaurskog biskupa Florencija¹⁹³: “Izvršenje pak navedenog zadatka svojom smo zapovijedi povjerili našem podđakonu Antoninu da se njegovom upornom brižljivošću i odluči ono što je u skladu s kanonskim zakonima i da se ono što je odlučeno, uz Božju pomoć, sprovede”¹⁹⁴. Visoke ovlasti podđakona Antonina potvrđene su i pismom pape Grgura I. Velikog upućenog njemu osobno u listopadu 592. g. zbog realiziranja saborskih odluka oko slučaja epidaurskog biskupa Florencija¹⁹⁵: “I pošto bude sazvan sabor biskupa, ako se na osnovi kanona dokaže ono za što je optužen, hoćemo da osuda prije spomenutog našeg brata i biskupa Natalisa zadobije punu snagu protiv njega. Ako pak po općem sudu bude oslobođen, ne dopusti da on nakon toga podlegne bilo čijoj predrasudi, a prije spomenuti odnosi neka se ponovno uspostave strogom upornošću tvoje brižljivosti. Nužno je, dakle, da koliko više razmišljaš o težini tih poslova, toliko ih nastojiš što brže i budnije izvršiti”¹⁹⁶. Sudeći prema pismu Grgura I. Velikog, koje je uputio podđakonu Antoninu u ožujku 593., ova je osoba bila najodgovornija i tijekom izbora salonitanskog nadbiskupa nakon Natalisove smrti kao i za vođenje nadzora nad posjedima salonitanske crkve te Malhova otpremnja na sud u Rim¹⁹⁷: “Na tvoj

¹⁹¹ MANSI, *Collectio*, vol. IX, 1092; MIGNE, *Patrologia*, tomus 77, lib. II, epist. XX (584); BULIĆ, Gregorio, 21; GREGORIUS, *Registrum*, (Nr. I., 19), str. 107; CCSI., CXI., II., 19, pag. 107: “Malchum vero fratrem coepiscopumque nostrum curabis fideiussori committere, ut ad nos quantocius veniat, quatenus omni mora ac dilatione postposita, actionum suarum expositis ratiociniis, ad propira cum securitate valeat remeare”.

¹⁹² BULIĆ, *Izabrani spisi*, 424.

¹⁹³ Usp. BULIĆ, Gregorio, 25; CCSI., CXI., III., 8, pag. 156: “Exsecutionem vero antefati negotii Antonino subdiacono nostro ex nostra praeceptione mandavimus, quatenus eius instantia et quae sunt legibus canonibusque placita decernantur, et decreta iuvante Domino mancipentur effectui”.

¹⁹⁴ BULIĆ, *Izabrani spisi*, 430.

¹⁹⁵ Usp. BULIĆ, Gregorio, 26; CCSI., CXI., III., 9, pag. 157: “Convocatoque episcoporum concilio, si haec in quibus accusatus est, ei canonice fuerint approbata, praefati Natalis fratris et coepiscopi nostri volumus in eum proprium robur obtinere sententiam. Sin autem generali iudicio fuerit absolutus, nec eum deinceps cuiuslibet praeiudicio subiacere permittas, et praefatae res districta tuae sollicitudinis restituantur instantia. Necesse est ergo ut, quanto graviora talium negotiorum perpendis pondera, tanto ea maturiori vigilantiorique studeas executione complere”.

¹⁹⁶ BULIĆ, *Izabrani spisi*, 431.

¹⁹⁷ FARLATI, *Illyr. Sacr.*, II., 230-231; MANSI, *Collectio*, vol. IX, 1126; MIGNE, *Patrologia*, tomus 77, lib. III, epist. XXII (640); BULIĆ, Gregorio, 26-27; CCSI., CXI., III., 22, pag. 168: “Talem ergo, te imminente debent, personam eligere, quae nullius incongruae voluntati deserviat, sed vita et moribus decorata tanto ordini digna valeat inveniri. De rebus vero vel ornamento eiusdem ecclesiae fideliter rerum inventarium facito te praesente describi. Et ne de rebus ipsis possit aliquid deperire, Respectum diaconem atque Stephanum primicerium notariorum ut ipsarum rerum omnino gerant custodiam admoneto, interminans eis de propria eos satisfacturos esse substantia, si quicquam exinde eorum negligentia fuerit imminutum. Malchum autem fratrem et coepiscopum nostrum contestari te volu-

poticaj moraju izabrati sebi takvu osobu koja neće služiti ničijoj nedoličnoj volji, zato neka se pronađe takva osoba koja se ističe životom i vladanjem i dostojna je tolika položaja. Daj da se u tvom prisustvu točno popiše inventar predmeta te crkve. A da ne bi što od samih tih predmeta propalo, opomeni đakona Respekta i protonotara Stjepana da svakako paze na same predmete te im zaprijeti da će od vlastitog imutka nadoknaditi ako što odanle zbog njihove nebrige bude otuđeno. Želimo pak da upozoriš našeg brata i biskupa Malka da se nikako ne miješa u taj posao. Naime, ako saznamo da je on nešto učinio, ili pak pokušao, protiv naše volje, neka zna da na njega pada težak grijeh i optužba. A nastoj ga i na to upozoriti da se mora pobrinuti kako će položiti i isplatiti račune za naš patrimonij kojim je upravljao. Da bi to izvršio, neka hitno k nama dođe sa Sicilije zanemarivši svaku ispriku. Neka se nikako ne usudi miješati se u prilike salonitanske crkve da ne bi postao prema njoj još više kriv ili odgovoran. Priča se, naime, da on posjeduje mnogo toga što pripada prije spomenutoj crkvi, a javno mnijenje gotovo potvrđuje da je on bio začetnik prodaje crkvenih dobara i drugih nedopuštenih djela. Ako se to, kako se govori, pokaže kao očigledna istina, neka bude siguran da to ne može ostati nekažnjeno¹⁹⁸. Upravitelj papinskog dalmatinskog patrimonija, ako je suditi prema pismu pape Grgura I. Velikog upućenog salonitanskom arhiđakonu Honoratu u ožujku 593., bio je obvezatan provoditi i različite istrage u mjesnoj dalmatinskoj crkvi¹⁹⁹: “O ovim pak točkama o kojima si se tužio, odmah smo zapovijedili podđakonu Antoninu, upravitelju tamošnjeg patrimonija Svete Crkve, kojoj – uz Božju pomoć – stojimo na čelu, nađe li doista da su neke crkvene osobe u to umiješane, s najvećom strogošću i odlučnošću utvrdi same činjenice²⁰⁰. Papa Grgura I. Veliki je, sudeći prema pismu upućenom u srpnju 593. kleru salonitanske crkve, kad je u pitanju bilo reguliranje izbora novog salonitanskog nadbiskupa, najviše povjerenja imao upravo u upravitelja papinskog dalmatinskog patrimonija unatoč činjenici da je bio podđakon²⁰¹: “One pak koji se ne slažu s jednodušnošću vašeg očekivanog izbora dali smo opomenuti preko našeg

mus ut se penitus in hac causa non misceat. Nam si per eum aliquid contra voluntatem nostram factum vel temptatum potuerimus addiscere, non modicam ad se culpam et periculum pertinere cognoscat. Sed et hoc eum admonere curato ut ad ponendas explendasque rationes patrimonii nostri quod gessit debeat esse sollicitus, pro quibus etiam faciendis ex Siciliae partibus ad nos, postposita excusatione, venire festinet. In rebus igitur Salonitanae ecclesiae nullomodo se miscere praesumat, ne amplius ei aut obnoxius aut possit esse culpabilis. Nam multa habere de rebus praedictae fertur ecclesiae, eumque opinio pene auctorem exstitisse in venditione rerum eius vel aliis illicitis asseverat. Quod si ita esse sicut dicitur manifesta veritate patuerit, certus sit inultum hoc nullatenus remanere”.

¹⁹⁸ BULIĆ, *Izabrani spisi*, 432.

¹⁹⁹ Usp. BULIĆ, Gregorio, 27-28; CCSI., CXI., III., 32, pag. 178: “De his autem capitulis de quibus conquisitus es Antonino subdiacono et rectori illic patrimonii sanctae cui Deo auctore praesidemus ecclesiae instanter ut iniunximus, siquidem in his ecclesiasticas invenerit immixtas esse personas, cum summa causas ipsas distractione atque auctoritate definias”.

²⁰⁰ BULIĆ, *Izabrani spisi*, 433-434.

²⁰¹ Usp. FARLATI, *Illyr. Sacr.*, II., 244; MANSI, *Collectio*, vol. IX, 1139; BULIĆ, Gregorio, 28; CCSI., CXI., III., 46 pag. 191: “Eos vero qui ab electionis vestrae unitate inconsiderate discordant, ut vobiscum sentire possint, ab Antonino subdiacono nostro fecimus admoneri. Cui etiam de persona Malchi, fratris et coepiscopi nostri, quod oporteat fieri iam pridem iniunximus. Sed quoniam et ipsi scripsimus, credimus eum ab inquietudine vestra sine mora quiescere. Qui si fortasse obedire quocumque modo neglexerit, contumacia eius canonicae ultionis modis omnibus distractione multabitur”.

podđakona Antonina da se s vama suglase. Već smo ranije njemu zapovjedili što bi trebalo učiniti s Malkom, našim bratom i biskupom. Ali budući da smo i njemu pisali, vjerujemo da se on već sada odmara od vaše uznemirenosti. Ako možda na bilo koji način odnemari da se pokori, njegova će tvrdoglavost svakako biti strogo kažnjena po kanonskim propisima”²⁰². Iz pisma Grgura I. Velikog upućenog salonitanskog đakonu Sabinijanu u rujnu/listopadu 594., razaznaje se da je Malha nakon pojavljivanja pred papinskim sudom u Rimu i smrt zadesila u ne sasvim jasnim okolnostima, za koju je salonitanski uzurpator Maksim optužio samog papu²⁰³: “Stigla je do mene vijest da je poslao nekog klerika neka mi kaže da je biskup Malko za novac ubijen u zatvoru. Samo jedno ćeš o toj stvari ukratko javiti prevedrim našim gospodarima, tj. da sam se ja, njihov sluga, htio umiješati u smrt Langobarda, danas langobardski narod ne bi imao ni kralja ni vojvode ni knezove i bio bi u velikom neredu podijeljen. Ali, jer se bojim Boga, strah me je umiješati se u smrt bilo kojeg čovjeka. A biskup Malko niti je bio u zatvoru niti u kakvoj nevolji, već ga je onog dana kada se branio na sudu te bio osuđen notar Bonifacije bez moga znanja odveo u svoju kuću i priredio mu ručak. Tu je i ručao i od njega bio počašćen, a noću je iznenada umro što je Tvojoj Ljubeznosti, mislim, već poznato. Htjedoh pak u vezi s time poslati našeg Ekshilarata. Ali kako sam smatrao da je taj slučaj završen, zato sam se uzdržao...”²⁰⁴. Iz korespondencije pape Grgura I. Velikog proizilazi da je papinskim dalmatinskim patrimonijem početkom posljednjeg desetljeća 6. st. upravljao biskup Malho. Za Malha se iz navedene korespondencije a ni iz bilo kojeg drugog raspoloživog vrela ne može utvrditi da je bio dijecezanskim biskupom bilo gdje u Dalmaciji, a pogotovo ne u Delminiju. Unatoč tome Malha su upravo na temelju korespondencije pape Grgura I. Velikog u biskupa Delminija (*episcopus delmitanus*) promovirali i istaknuti crkveni povjesničari poput Farlatija, Gamsa i Zeillera. Farlati je Malhov naslov, kojim mu se obraćao papa Grgur I. Veliki, poistovjetio s *dalminiensi* odnosno *delminiensi* (*episcopus*)²⁰⁵, na osnovi čega ga je i Bakula izjednačio s prvim duvanjskim biskupom²⁰⁶. Tako je u biti Farlatijevim sudom Malhu neopravdano bio utrt put na katedru nepostojeće *Delminijske biskupije*. Nakon Farlatija, Gams je, poistovjetivši Malhovu službu upravitelja papinskog dalmatinskog patrimonija sa službom dijecezanskog biskupa Delminija, među prvima povukao jednakost između ovog

²⁰² BULIĆ, *Izabrani spisi*, 434-435.

²⁰³ Usp. MANSI, *Collectio*, vol. X, 83; BULIĆ, Gregorio, 31; CCSI., CXI., V, 6, pag. 271: “Pervenit vero ad me quia transmisit nescio quem clericum, qui diceret quia Malchus episcopus in custodia pro solidis occisus sit. De qua re unum est quod breviter suggeras serenissimis Dominis nostris, quia, si ego servus eorum in morte vel Langobardorum me miscere voluisssem, hodie Langobardorum gens nec regem nec duces nec comites haberet atque in summa confusione esset divisa; sed quia Deum timeo, in morte cuiuslibet hominis me miscere formido; quod modo autem neque in custodia fuit neque in aliqua afflictione, sed die qua causam dixit et addictus est, nesciente me, a Bonifacio notario in domum eius ductus est, cui et prandium factum est, ibique prandit et honoratus est ab eo et nocte subito mortuus est, quod iam dilectionem tuam arbitror cognovisse. Exhilaratum autem nostrum pro ea re dirigere volui. Sed quia iam eandem causam actam aestimavi, idcirco me retinui...”

²⁰⁴ BULIĆ, *Izabrani spisi*, 439.

²⁰⁵ FARLTATI, *Illyr. Sacr.*, II., 231; ISTI, *Illyr. Sacr.*, IV., 169.

²⁰⁶ BAKULA, *Schematismus*, 30: Malcus, 590. Magno Gregorio contemporaneus, uti eiusdem Gregorii Epistola testatur.

mjesta i srednjovjekovnog Dumna (Duvna)²⁰⁷ te time dodatno zakomplicirao problem oko tobožnje *Delminijske biskupije*. Potom je Gamsovo mišljenje prihvatio i Zeiller, koji je Malha također doveo u vezu s Delminijem, a njegovu dijecezu poistovjetio s *Delminensi ecclesia* iz akata drugog Splitskog crkvenog sabora od 928. g.²⁰⁸. U Malha kao dijecezanskog biskupa Delminija, kako su ga navedeni znanstvenici definirali, nije posumnjao ni Rački²⁰⁹. Međutim, Rački je podvukao problem lokacije ovog mjesta, koje je nešto ranije Theodor Mommsen (1817.-1903.) bio poistovjetio s *Tiluriumom*, tj. s vojničkim logorom VII. rimske legije u Gardunu kod Trilja²¹⁰. Bitno drukčije nije bilo mišljenje ni isusovca Aleksandra Hofferera (1839.-1914.), koji je ustvrdio da je: "Nestalo (je) potpuno svake uspomenne na onu varoš i biskupiju čak u Spljetu, gdje su se dobro sjećali mjesta Delminija, sadašnjeg Duvna, i njegove biskupije. Biva od druge polovine 6. st. učestale su provale Avarâ i Slavenâ, od kojih je nestalo latinskog žiteljstva"²¹¹. O pitanju biskupa Malha Šišić se u kon-tekstu svoje rasprave o drugom Splitskom saboru iz 928. g. neodređeno izjasnio. Komentirajući detronizaciju ninskog biskupa Grgura (900.-930.) te saborsku ponu-du da prihvati jedno od tri odnosno sva tri biskupska sjedišta: skardonitansko, sis-cijansko i delminensko (*Scardonitana ecclesia vel Sisciana aut certe in Delminensi ecclesia*), morao je ipak priznati da "ove biskupije nijesu tada postojale, već su se kao neka-dašnje salonske sufragane crkve vodile u računu metropolitanskih pretenzija. Više je nego samo vjerojatno, da je tude sinod spljetski imao pred očima spise salonskih sabora od 530. i 533., gdje se baš te biskupije navode" pozvavši se na prethodne stranice iste ove knjige²¹². Međutim, na navedenim stranicama spomenute knjige kao niti u bilo kojim drugim zbirkama akata salonitanskih sabora *delminensi ecclesia* se ne spominje. Šišić se drugi put o ovom pitanju izjašnjavao desetak godina kasnije u kontekstu rasprave o nastojanjima Grgura I. Velikog da na salonitansku biskupsku stolicu nakon Natlisove smrti 592. g. instalira salonitanskog đakona Honorata i spriječi miješanje u taj izbor kontroverznog biskupa Malha. Šišić se tom prilikom o Malhu izjasnio kao biskupu Delminija koji je prema njegovom sudu kao delminijski biskup upravljao i papinskim posjedima u Dalmaciji²¹³. Međutim Šišić je ipak bio prisiljen priznati da se u izvornoj građi Malho ne spominje kao biskup Delminija nego kao biskup Dalmacije (*Malchus episcopus Dalmatiae*)²¹⁴. Šišić je, iako je Malha prethodno

²⁰⁷ GAMS, *Series*, 406.

²⁰⁸ ZEILLER, *Les origines*, 171-172: "On est en droit d'ajouter une quatrième indication, celle de Malchus de Delminium. Malchus figure dans la correspondance de saint Grégoire sous le titre de *episcopus Dalmatiae*. Gams en a fait Malchus, *episcopus Delmitanus*, et l'a regardé comme un évêque de Delminium. Etant donné que nous savons par des réglemens relatifs à la réorganisation ecclésiastique de la Dalmatie au Xe siècle que l'évêché de Delminium, plus tard Dumno, avait existé à l'époque romaine ou au moins byzantine, il ne semble pas douteux que l'interprétation de Gams soit parfaitement légitime".

²⁰⁹ RAČKI, *Documenta*, 237.

²¹⁰ *CH. III., 1, pag. 358.*

²¹¹ HOFFER, *Dva odlomka*, 59.

²¹² ŠIŠIĆ, *Priručnik izjora*, 223, bilj. 1.

²¹³ ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, 228-229, bilj. 66.

²¹⁴ ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, 228-229, bilj. 66.

definirao upraviteljem papinskih posjeda u Dalmaciji, njegov biskupski naslov ipak bio sklon pripisati tobožnjoj omašci prepisivača vrela kojim se služio: "Očito je ono *Dalmatiae* griješkom prepisivača postalo od *Delminii* ili *Dalminii*, to jest varoši Dalminija danas Duvno", jer se ona ne može odnositi na cijelu provinciju "u kojoj je već davno bilo više biskupija"²¹⁵. Međutim, Šišić je tom prilikom ipak napravio iskorak, odstupivši od svog ranijeg stajališta o spomenu *Delminijske biskupije* u aktima salonitanskih crkvenih sabora: "Biskup se delminijski doduše ne spominje u aktima salonitanskih sinoda 530. i 533., ali zato pozna Splitski crkveni sabor 928. pored skradinske i sisačke biskupije i delminijsku (*delminensis eccl.*) kao ispražnjenu". Šišić se u toj konstataciji oslanja na akte Splitskog sabora objavljenje u zbirci Franje Račkog²¹⁶, u kojima se spomenute biskupije ne navode u kontekstu u kojem bi Šišić htio, iako se u postojanje *Siscianske*²¹⁷ i *Scardonitanske biskupije* nikako ne može sumnjati²¹⁸. Prema sudu Mate Suića jurisdikcija skardonitanskog biskupa protezala se na cijelo područje antičke Liburnije unatoč činjenici da mu se sjelo nalazilo i više nego u neprikladnom mjestu. Važnost *Scardone* bila je u činjenici da je ona, prije nego što je postala biskupskim sjelom, bila središtem sjevernodalmatinskog juridičkog konventa koji je obuhvaćao područje nekadašnje Liburnije i Japodije²¹⁹. Siscijanski biskup Ivan (*Joannes episcopus sisciane ecclesie*) bio je supotpisnikom akata prvog Salonitanskog sabora 530. g., a Konstantin (*Constantinus episcopus ecclesie sisciane*) supotpisao je akte drugog Salonitanskog sabora 533. g.²²⁰. Šišić se ipak ni ovom prilikom nije mogao oduprijeti uvriježenom mišljenju o *Delminijskoj biskupiji*, konstatiravši da je ona tobože nastala u svezi sa sinodalnim zaključkom od 533. g. Šišić je tobožnju *Delminijsku biskupiju*, svjestan da joj spomena u vrelima ipak ne može pronaći, poistovjetio s *Dalmom* iz *Ljetopisa barskog biskupa Grgura* (popa Dukljanina)²²¹. Nakon Šišića problem oko tobožnje *Delminijske biskupije* i samog Malha dodatno je zakomplicirao Bulić. Bulić je, odstupivši od vlastitog suda izrečenog o Malhu i *Delminijskoj biskupiji* u kronotaksi salonitanskih biskupa, pristao uz Gamsovo i Zeillerovo mišljenje²²². Publicirajući korespondenciju pape Grgura I. Velikog koja se odnosi na Dalmaciju²²³, Bulić je, prema uzoru na Farlatija, biskupa Malha poistovjetio s dijecezanskim biskupom Delminija²²⁴. Nakon toga u kronotaksi solinskih biskupa Bulić Malha definira isključivo upraviteljem dalmatinskog patrimonija Sv. Petra, otklonivši svaku njegovu vezu s Delminijem: "Godine 691., mjeseca ožujka, piše Grgur Veliki biskupu Malku: "Gregorius Malcho episcopo Dalmatiensi". Farlati (Illyr. Sacr. IV,

²¹⁵ ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, 228-229, bilj. 66

²¹⁶ RAČKI, *Documenta*, 195; KOSTRENCIĆ – STIPIŠIĆ – ŠAMŠALOVIĆ, *Codex diplomaticus*, 37.

²¹⁷ Usp. BULIĆ, Kvirin, 13-15; NEŽIĆ, Kvirin, 5-16; JARAK, *Povijest*, 17-39.

²¹⁸ MIGOITI, Scardona, 101-112.

²¹⁹ SUIĆ, Varvarina, 294; ISTI, Varvarina palaeochristiana, 181.

²²⁰ ŠIŠIĆ, *Priručnik izvora*, 164; КААУБ, *Historia salonitana*, 81, 85; IVANIŠEVIĆ, *Povijesni izvori*, 160, 161.

²²¹ ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, 228-229, bilj. 66.

²²² BULIĆ, Sv. Venancij, 64; ISTI, *Izabrani spisi*, 375; BULIĆ, *Po ruševinama*, 47.

²²³ BULIĆ, Gregorio, 17-47.

²²⁴ BULIĆ, Gregorio, 22; ISTI, *Izabrani spisi*, 408.

str. 170) i Rački (Docum. Str. 237) htjedoše u naslovu “dalmatiensi” vidjeti iskvarenu riječ “Dalminiensi” (Delminiensi) i uzeše Malchus-a za biskupa staroga Delminium-a (Dumna, Duvna). To nije točno. Kako vidjesmo iz Koncila držanog u Solinu god. 532., Delminium nije bio sjelo biskupije, nego je bio podređen biskupu Muccura (Makar povrh Makarske). Malchus bijaše upravitelj patrimonija sv. Petra za svu rimsku Dalmaciju, kako proizilazi iz drugog dokumenta: “Malchus episcopus rector patrimonii apostolici” (Farlati, o.c. p. 171 – Jartman o.c. p. 117) i u ovom svojstvu on je od Pape nazvan “Episcopus Dalmatiensis”. Prvi biskup Dumna poznat nam je stoprv iz godine 1337. (Gams o.c. p. 406)²²⁵. Nakon toga Bulić je u raspravi o Sv. Venanciju, ukazavši na pravog začetnika kontroverzi oko biskupa Malha i *Delminijske biskupije* – Daniela Farlatija²²⁶, izrekao sasvim suprotan sud: “Poznata je u povijesti kršćanskoj duga prepirka Pape Grgura Velikoga sa nekim Malchus-om biskupom u Dalmaciji, navodno nesigurne dijeceze. U pismima ovoga Pape zbog nepokorna ponašanja nadbiskupa solinskoga Natala i njegova nasljednika Maksima, Papa zove ovoga Malchus-a *episcopus Dalmatiae, Dalmatiensis*. Da je ovaj bio biskup, sigurno je, jer ga Papa do tri puta u tim pismima zove “*Malchus frater et coepiscopus noster*”. Da je *episcopus dalmatiensis* i to stoji, jer u dokumentima stoji *Dalmatiae* ili *Dalmatiensis*. Farlati je prvi iznio mišljenje, da je ovdje *dalmatiensis* isto što i *delminiensis*, a Rački, iznašajući ovo mišljenje, ne protivi mu se. I zbilja ne može *dalmatiensis* značiti drugo nego *delminiensis*, jer biskupa *Dalmatiae*, ukupno uzete kao pokrajine, ne može da bude. U Dalmaciji bilo je više biskupa pojedinih biskupija i gradova, ali ne biskupa cijele pokrajine²²⁷. Nakon Bulića o istom se pitanju izjašnjavao i Barada, koji također nije osporavao uvriježeno mišljenje o Malhu kao dijecezanskom biskupu Delminija odnosno Duvna. Barada je, poput Šišića kao i nekih drugih autora, ni ne dvojeći u postojanje tobožnje *Delminijske biskupije* u vrijeme prvog spominjanja biskupa Malha u korespondenciji pape Grgura I. Velikog (591. g.), ipak bio sklon njezino osnivanje dovesti u svezu sa zaključcima drugog Salonitanskog crkvenog sabora: “Duvno je pak po svojem položaju moglo da pripada biskupiji Sarsenteruma ili onoj Bistue, za koju je bila zaključena dioba; a jer god. 591 imamo biskupa u Delminiumu, kojeg u saborima 530 i 533 godine nema, to je jasno, da je u tom međuvremenu bio proveden saborski zaključak, te od biskupije u Bistoi odijeljen teritorij i stvorena nova biskupija sa sjelom u Delminiumu, ali time je i isključena pripadnost njegova u god. 533 novoosnovanoj biskupiji Mukruma, a tako i to, da taj teritorij moramo tražiti na drugom mjestu, koje mjesto moglo je da pripada biskupiji Makra²²⁸. Nakon Bulića i Barade, o Malhu su se kao biskupu Delminija izjašnjavali i drugi, poput primjerice Krunoslava Draganovića (1903.-1983.), Miroslava Vanina, Johna J. Wilkesa, Josipa Buturca (1905.-1993.), Ive Bojanovskog, Mile Vidovića, Andrije Nikića, Franje Šanjeka, Bože Goluže i dr. Draganović ne dvoji da je 590. g. Malho bio biskupom Delminija odnosno da je *Delminijska biskupija* tijekom 6. st. doista

²²⁵ BULIĆ – BERVALDI, Kronotaksa, 233, bilj. 94; ISTI, *Kronotaksa biskupa*, 64, bilj. 94.

²²⁶ FARLATI, *Illyr. Sacr.*, II., 230; ISTI, *Illyr. Sacr.*, IV., 169-170.

²²⁷ BULIĆ, Sv. Venancij, 64; ISTI, *Izabrani spisi*, 375; BULIĆ, *Po ruševinama*, 47.

²²⁸ BARADA, Topografija, 47.

postojala²²⁹. Draganoviću je upravo Malhovo spominjanje u korespondenciji pape Grgura I. Velikog ujedno i bio dokaz postojanja sjedišta dijecezanskog biskupa u Delminiju²³⁰: “Prvi siguran spomen duvanjske biskupije nalazi se u pismu pape Grgura Velikog od 591. g. upućenog njezinom biskupu Malhu. Biskupska se stolica nalazila u Delminiumu odnosno Dalminiumu, najvjerojatnije antičkom središtu snažnog pastirskog plemena Dalmata”²³¹. Draganović je također prihvatio Šišićevo mišljenje o propasti *Duvanjske biskupije* tijekom seobe naroda te očuvanju njezinog spomena u aktima Splitskog sabora od 928. g.²³². Miroslav Vanino je biskupa Malha, unatoč konstataciji da je bio upravitelj papinskog patrimonija u Dalmaciji, ipak poistovjetio s dijecezanskim biskupom Delminija. Za Vanina “nema dakle nimalo sumnje, da je Malho bio biskup duvanjski”²³³. Ne isključujući mogućnost da je u kasnoantičko doba u Delminiju nakon 553. g. biskup ipak stolovao, Josip Lučić se o Malhu nije osobno izjašnjavao niti kao o biskupu Delminija niti kao biskupu Dalmacije zadovoljivši se tek prenošenjem mišljenja koje su o tome izrekli drugi, ponajprije Dominik Mandić. Lučić ne dvoji da je Mandić dokazao postojanje *Delminijske biskupije* te nezin kontinuitet s *Duvanjskom biskupijom*²³⁴. Interesantna je činjenica da Malha s biskupom Delminija poistovjećuje i istaknuti poznavatelj povijesti rimske Dalmacije John J. Wilkes, koji je također neopravdano zaključuje da je Malhov spomen ujedno i najstarije svjedočanstvo o postojanju papinskog dalmatinskog patrimonija²³⁵. Branimir Saria, pozivajući se na Migneu, biskupa Malha vidi kao dalmatinskog biskupa odnosno nekadašnjeg upravitelja *Patrimoniuma Petri* u Dalmaciji²³⁶. Jovan Kovačević biskupa Malha bez posebnog obrazloženja ubraja među salonitanske nadbiskupe te ga kao takvog smatra i zastupnikom papinstva na istočnojadranskoj obali²³⁷. Oslanjajući se na Bulićevo mišljenje o biskupu Malhu izneseno u kronotaksi solinskih biskupa²³⁸ Nenad Cambi otklanja mogućnost poistovjećivanja ovog biskupa s biskupom Delminija, ujedno se suprostavljajući Gamsovom i Zeillerovom tumačenju Malhova biskupskog naslova. Cambi zaključuje da u aktima salonitanskih crkvenih koncila nema spomena *Delminijskoj biskupiji*, te prihvaća Baradino stajalište o nemogućnosti izjednačavanja područja označenog kao *delminense* (odnosno *deltiense*) iz akata

²²⁹ DRAGANOVIĆ, *Katolička crkva*, 4, 22.

²³⁰ DRAGANOVIĆ, *Šematizam*, I., 386.

²³¹ DRAGANOVIĆ, *Le diocesi*, 219: “Il primo sicuro ricordo della diocesi di Duvno si ritrova nella lettera di papa Gregorio Magno del 591 al suo vescovo Malcho. La sede vescovile era la città di Delminium o Dalminium, con molta probabilità l'antico centro della forte stirpe illirica dei Dalmati”.

²³² DRAGANOVIĆ, *Le diocesi*, 219.

²³³ VANINO, *Pojave*, 146.

²³⁴ LUČIĆ, *Dumno*, 1021-1022.

²³⁵ WILKES, *Dalmatia*, 434: “At the same time Gregory (Pope) requested the prefect of Illyricum Jovinus to attempt a restoration of some order in the area. He was instructed to appoint a new administrator for the patrimony of st. Peter (the first reference to such property) in Dalmatia, since the earlier administrator, Bishop Malchus of Delminium, was in league with Natalis. Malchus was summoned to Rome to give an account of his activities, and he remained there until his death”.

²³⁶ SARIA, *Praevalitana*, 1679.

²³⁷ КОБАЧЕВИЋ, *Црна Гора*, 262.

²³⁸ BULIĆ – BERVALDI, *Kronotaksa*, 233, bilj. 94; ISTI, *Kronotaksa biskupa*, 60, bilj. 94.

drugog Salonitanskog sabora s Delminijem odnosno s duvanjskim prostorima. Argument za ovo nalazi u prevelikoj udaljenosti duvanjskih prostora od središta 533. g. utemeljene biskupije *Muccor (Muccur)*. Cambi biskupa Malha vidi upraviteljem papinskog dalmatinskog patrimonija te u tom kontekstu i tumači njegov biskupski naslov (*Malchus episcopus Dalmatiae*)²³⁹. Nakon Cambijeva suda o biskupu Malhu, Bojanovski je ovog biskupa iznova doveo u vezu s Delminijem, unatoč i osobnom priznanju da papa Grgur I. Veliki Malha titulira dalmatinskim biskupom (*Malchus, episcopus Dalmatiensis*). Bojanovski također dvoji i o vremenu tobožnje uspostave *Delminijske biskupije* te pristaje uz Šišićevo mišljenje o njezinoj propasti tijekom avarskih provala odnosno njezinog spominjanja u aktima Splitskog crkvenog sabora od 928. g.²⁴⁰. Josip Buturac biskupa Malha ponajprije vidi dijecezanskim biskupom Delminija, a tek potom i upraviteljem “dobara Patrimonija sv. Petra u Dalmaciji”²⁴¹. Ne prihvaćajući Šišićevu emendaciju *Dalmatiae* u *Delminiū* odnosno u *Dalminiū*, na biskupa Malha usputno se osvrnuo i Stjepan Antoljak, koji ga, za razliku od svih drugih autora, vidi papinskim biskupom cijele Dalmacije: “Po mome mišljenju i Dalmacija je već 591. imala takva biskupa “dalmatiensi” ili “episcopus Dalmatiae” u osobi Malha, ubijenog 594.”²⁴². Očito aludirajući na biskupa Malha i Imamović konstatira kako “znamo da je koncem VI stoljeća osnovana biskupija u Duvnu”²⁴³. Iako to izravno ne priznaje, ni fra Andrija Nikić ne dvoji da je u Malhovo vrijeme, pa i prije njega, bila utemeljena *Duvanjska biskupija*²⁴⁴. Franjo Šanjek i Mile Vidović (koji je biskupa Malha preimenovao u Matka) tobožnje Malhovo biskupovanje u Delminiju stavljaju između 590. i 597.²⁴⁵, iako je iz korespondencije pape Grugra I. Velikog sasvim jasno da biskup Malho najkasnije od 594. g. više nije ni bio među živima. Za Vidovića uopće nema spora da je Malho 591. g. bio biskupom u Delminiju. Ovaj znanstvenik također ne isključuje ni mogućnost da je biskupija kojoj je Delminij bio sjedištem osnovana i prije Malha²⁴⁶. Sličan sud o Malhu ima i Božo Goluža²⁴⁷. Biskupa Malha kao dijecezanskog biskupa Delminija 591. g., u obrazovni je proces kao neospornu činjenicu uveo Juraj Kolarić²⁴⁸, iako je u njegovu biskupsku službu u Delminiju posumnjao i Rajko Bratož²⁴⁹. Najzad o Malhu se izjasnio i Radoslav Katičić, koji ga definira isključivo upraviteljem papinskih posjeda u Dalmaciji: “To je bio upravitelj papinskih posjeda u Dalmaciji, koji je imao čin i red biskupa. To proizlazi iz pisma istoga pape, u kojem ga on zove: *Malchus episcopus rector patrimonii apostolici* - Malho

²³⁹ CAMBI, Neki problemi, 249-250.

²⁴⁰ BOJANOVSKI, Delminium, 413; ISTI, *Ceste*, 236, i bilj. 19; ISTI, *Bosna i Hercegovina*, 231.

²⁴¹ BUTURAC – IVANDIJA, *Povijest*, 26.

²⁴² Usp. ANTOLJAK, *Hrvati*, 50, bilj. 103.

²⁴³ IMAMOVIĆ, *Prostor*, 30; ISTI, *Prostor Bosne i Hercegovine*, 36.

²⁴⁴ NIKIĆ, *Blago*, 99.

²⁴⁵ ŠANJEK, *Kršćanstvo Bosne i Hercegovine*, 122; ISTI, *Kršćanstvo*, 33; VIDOVIĆ, *Povijest*, 558.

²⁴⁶ VIDOVIĆ, *Povijest*, 21.

²⁴⁷ GOLUŽA, *Povijest*, 308.

²⁴⁸ KOLARIĆ, *Povijest kršćanstva*, 10; ISTI, *Kršćanstvo*, 178; ISTI, *Povijest*, 9; MIROŠEVIĆ – ŠANJEK – KOLARIĆ – MACAN, *Povijest*, 76.

²⁴⁹ BRATOŽ, *Razvoj organizacije*, 390, 394; ISTI, *Die Entwicklung*, 194, 196.

biskup, upravitelj apostolske baštine²⁵⁰. Ovim se kao što je vidljivo Katičićev sud o biskupu Malhu bitno ne razlikuje od suda kojeg je o njemu u kronotaksi salonitanskih biskupa bio izrekao Bulić²⁵¹. U najnovije se vrijeme na problem tobožnje *Delminijske biskupije* i Malha kao njezinog tobože provog odnosno jednog od prvih biskupa kritički izjasnio i potpisnik ovih redaka²⁵².

Na kraju analize raspoloživih vrela i sudova koje su o biskupu Malhu izrekli brojni autori, s opravdanjem se može zaključiti da je ta osoba u Dalmaciji tijekom posljednjeg desetljeća 6. st. isključivo upravljala papinskim dalmatinskim patrimonijem. Dok je papa u Malha imao povjerenje, taj je biskup posredovao i u vrlo osjetljivim poslovima, kakav je primjerice bio spor između skodranskog biskupa Stjepana i Ivana, savjetnika prefekta Italije. Do uklanjanja s položaja upravitelja papinskog dalmatinskog patrimonija, Malho je, kao uostalom i drugi poznati upravitelji papinskog dalmatinskog patrimonija (đakon Sebastijan i podđakon Antonin), ujedno bio i papinskim predstavnikom (*responsalis*) u salonitanskoj odnosno dalmatinskoj crkvi. Teško je povjerovati da bi Delminij, ako je u to vrijeme uopće i postojao, mogao biti primjereno sjedište papinskim predstavnicima u Dalmaciji. Međutim, to nikako ne znači da je duvanjski prostor ostao izvan ranokršćanske institucionalizacije. Kakva je pak ona bila raspoloživa izvorna građa ne govori. Može li se uz duvanjski ili pak koji drugi hercegovački kraj (ponajprije uz Posuški Gradac u kojem se nalazila dvojna ranokršćanska bazilika²⁵³) dovesti u vezu središte biskupije *Sarsenterum*, ostaje otvorenim pitanjem, iako se ni takva mogućnost ne može otkloniti. Ta je biskupija, kao što je već rečeno, zajedno s biskupijama *Muccor* i *Ludrum*²⁵⁴ bila osnovana na drugom Salonitanskom saboru 533. g.²⁵⁵. Sigurno je, međutim, da se na temelju raspoloživih vrela i rezultata arheoloških istraživanja na duvanjskom prostoru ne može dokazati da je Delminij ikada bio biskupskim sjedištem odnosno da je postojala *Delminijska biskupija*. Biskup Malho ne može se argumentirano dovesti u vezu s Delminijem odnosno s *Delminijskom (Duvanjskom) biskupijom*.

Akti drugog Splitskog sabora

Zagovornici kontinuiteta između tobožnje *Delminijske* i *Duvanjske* odnosno *Mostarsko-duvanjske biskupije* posežu i za aktima drugog Splitskog sabora održanog 928. g., u kojima se spominje i *delminensi ecclesia*, koja je, zajedno sa skardonitanskom i siscijanskom (*Scardomitana ecclesia vel Sisciana*), nuđena ninskom biskupu Grguru u zamjenu za *Ninsku biskupiju*²⁵⁶. Dakako, *delminensi ecclesia* iz akata ovog

²⁵⁰ Usp. KATIČIĆ, *Litterarum studia*, 112, bilj. 327.

²⁵¹ BULIĆ – BERVALDI, *Kronotaksa*, 233, bilj. 94; ISTI, *Kronotaksa biskupa*, 64, bilj. 94.

²⁵² ŠKEGRO, *Duvno*, 15; ISTI, *Ponovno o Duvanjskoj biskupiji*, 15; ISTI, *Duvanjski prostori*.

²⁵³ OREĆ, *Dvojna crkva*, 55-85; ISTI, *Značenje*, 128-140.

²⁵⁴ O biskupiji *Ludrum* najnovije: CICVARIĆ, *Ubikacija*, 161-172.

²⁵⁵ ŠIŠIĆ, *Priručnik izvora*, 162-163; КААИИ, *Istoria Salonitana*, 83-84; GUNJAČA, *Ispravi*, I, 54-55; IVANIŠEVIĆ, *Povijesni izvori*, 161.

²⁵⁶ FARLATI, *Illyr. Sacr.*, III., 103-104; BATTIHYÁNY, *Leges*, 341-342; RAČKI, *Documenta*, 194-195; ŠIŠIĆ, *Priručnik*, 221-223; STIPIŠIĆ – ŠAMŠALOVIĆ, *Diplomatički zbornik*, 37: "Nonensis uero ecclesia non episcopum antiquitus, sed archipresbiterum sub dictione episcopi habuisse cognoscitur. Constat legitime, ut ipse epis-

sabora poistovjećuje se s *Delminijskom* odnosno *Duvanjskom biskupijom*, koja da je nakon što je tobože nestala tijekom avarsko-slavenskog doseljenja bila upravo tom prilikom obnovljena. Tako primjerice Vjekoslav Klaić zaključuje da ninski biskup “Gregorije može se smjestiti u gradu, gdje je nekad bilo sijelo biskupije. A taka mjesta jesu Skradin, Sisak i Duvno”²⁵⁷. Komentirajući detronizaciju biskupa Grgura s ninske biskupske stolice odnosno ponudu Splitskog sabora da bude premješten na skradinsku, siscijansku ili delmitansku (*Scardonitana ecclesia vel Sisciana aut certe in Delminensi ecclesia*) ili pak da uzme sve tri Šišić zaključuje da “ove biskupije nijesu tada postojale, već su se kao nekadanje salonske sufragane crkve vodile u računu metropolitanskih pretenzija” te “da je tude sinod spljetski imao pred očima spise salonskih sabora od 530. i 533., gdje se baš te biskupije navode”²⁵⁸. Iz prethodne rasprave o aktima salonitanskih crkvenih sabora razvidno je da u njima spomena *Delminijskoj biskupiji* nema kao što uostalom nema spomena ni duvanjskom prostoru. Međutim, Šišiću to nije bila nikakva zapreka da ustvrdi da su Grguru nuđene one biskupske stolice koje su “u prvašnje doba imale svoje biskupije, i to ili na skradinsku ili na duvanjsku ili na sisačku crkvu”²⁵⁹. Pomanjkanje svjedočanstava o ovim biskupijama Šišić je riješio konstatacijom da su one kao upražnjene vođene u arhivima splitske metropolije sve do održavanja drugog Splitskog sabora, kada su iznova obnovljene²⁶⁰. Koliko je Šišić bio uvjeren u postojanje tih biskupija, uključujući i *Delmitanske*, vidi se i iz činjenice da mu je upravo ova posljednja bila dokazom da se Hrvatska za Tomislava prostirala na zapadnobosanske prostore²⁶¹. Međutim, Šišić je ipak bio svjestan da spomen *Delmitanskoj biskupiji* ne može naći u vrelima pa se poslužio pretpostavkom da su 928. g. ta biskupija i sisačka biskupija bile nepopunjene, ali da je njima ipak upravljao sam splitski nadbiskup²⁶². Ni Josip Srebrnić (1876.-1951.) također nije dvojio da je biskupija *Duvna (Delminijska)* nuđena ninskom biskupu Grguru 928. g., te da je upravo zbog toga tom prilikom i trebala biti obnovljena²⁶³. Ni Mandić ne sumnja da se pod pojmom *delminensi ecclesia* iz akata drugog Splitskog sabora treba razumijevati *Duvanjska biskupija*, koja je, prema njegovu sudu, sa *Skradinskom* i *Sisačkom*, bila nuđena Grguru ninskom u zamjenu za *Ninsku biskupiju*²⁶⁴. Za Manića je upravo *Duvanjska biskupija* prema druge dvije bila znatno uglednija te je imala više puka i klera. Ovaj je znanstvenik nasuprot svim drugim autorima ustvrdio da se upravo iz akata drugog Salonitanskog sabora vidi “kojim se krajevima proteže duvanjska biskupija i koji vjernici i

copus in qualibet ecclesia ex his ecclesiis, que primis temporibus habuisse episcopos omnibus patet, cum sint itaque omnes populate et Deo adiuvante sacerdotum et plebium copiam habentes, preponatur sine in Scardonitana ecclesia uel Sisciana aut certe in Delminiensis (!) ecclesia. Quod si immensum pondus pontificii subire delectat et unum sibi diocesum sufficere non vult, horum trium magnitudinem diocesei ponderis ad interitum suum et eorum suscipiat.

²⁵⁷ KLAJĆ, *Od najstarijih vremena*, 83.

²⁵⁸ ŠIŠIĆ, *Priručnik izvora*, 223, bilj. 1.

²⁵⁹ ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, 425.

²⁶⁰ ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, 229, bilj. 66.

²⁶¹ ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, 425, bilj. 40.

²⁶² ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, 660.

²⁶³ SREBRNIĆ, *Oдношaji*, 155, 156 i bilj. 119.

²⁶⁴ MANDIĆ, *Duvanjska biskupija*, 1-2.

svećenici njoj pripadaju” da se “u to vrijeme njezino područje vodilo kao zasebna cjelina, različita od drugih biskupija, što znači, da je bila donedavno popunjavana s vlastitim biskupima”. Unatoč takvoj konstaciji Mandić ipak nije mogao navesti niti jednog biskupa kojim bi potvrdio svoju tezu o tobožnjem popunjavanju *Delminijske biskupije* prije, također dvojbenog, Joannesa de Hoio (+1317.)²⁶⁵. To mu ipak nije nimalo smetalo da, kao najvatreniji zagovornik tobožnjeg kontinuiteta između tobožnje *Delminijske* i *Duvanjske biskupije*, povijest *Delminijske biskupije* razluči na antičko razdoblje (od polovice 3. do kraja 6. st.), ranohrvatsko (od 7. do 12. st.) te posljednje razdoblje (od kraja 13. do druge polovine 17. st.)²⁶⁶. Mandić potvrđuje tobožnjeg konituniteta *Delminijske (Duvanjske) biskupije* od 7. do 12. st., osim u aktima drugog Splitskog sabora, nalazi i u bilješci Tome Arhiđakona o obnovi crkvene hijerarhije među Gotima i Slavenima, u kojoj je spomenut i *episcopus delmitanus*, kojeg izjednačuje s delminijskim odnosno duvanjskim biskupom²⁶⁷. Nadalje Mandić kao potvrđuje tobožnjeg kontinuiteta *Delminijske (Duvanjske) biskupije* navodi i popis biskupija iz 12. st. (*Provinciale vetus*) sa spomenom *civitas Delmenia*²⁶⁸, koju izjednačuje s Delminijem odnosno s Duvnom, *Delmitensem episcopatus* iz bule pape Celestina III. (1191.-1198.) iz 1192. g. uvrštenim među sufragane splitskog nadbiskupa²⁶⁹, kojeg poistovjećuje s *Delminijskom (Duvanjskom) biskupijom*, te u nekim drugim vrelima, koje je osobno pronašao u vatikanskim i drugim arhivima²⁷⁰. Ipak i Mandić je unatoč svemu navedenom morao priznati da se do biskupa Madija nije sačuvalo ime niti jednog delminijskog (duvanjskog) biskupa, osim biskupa Malha²⁷¹. Interesantno je da se Mandić nije zapitao nije li ipak nelogično, ako je *Delminijska (Duvanjska) biskupija* postojala od vremena biskupa Malha (+594.) do biskupa Madija (+1337.), da se kroz cijelo to vrijeme ni u jednom vrelu nije sačuvalo ime bilo kojeg njezinog biskupa. Ipak je to hijatus od gotovo osam i pol stoljeća. Ovakvim se pitanjem nisu zamerali ni drugi autori, koji su Mandićevim znanstvenim autoritetom potkrjepljivali vlastite teze o biskupskom sjedištu na duvanjskim prostorima još od antičkih vremena. Među njima je bio i negdašnji hercegovački franjevac Marko Vego (1907.-1985.), koji je bez sumnje pod Mandićevim utjecajem također tvrdio da akti Splitskih sabora od 925. i 927. g. (*sid*) bilježe “nekad davno uspostavljenu biskupiju u Delminiju (Duvnu) i neke

²⁶⁵ MANDIĆ, Duvanjska biskupija, 13; EUBEI., *Hierarchia*, 230.

²⁶⁶ MANDIĆ, Duvanjska biskupija, 5.

²⁶⁷ RAČKI, *Documenta*, 35; КААФЕ, *Historia salonitana*, I., 106-107; GUNJAČA, *Ispravi*, I., 82: “Postquam autem per predicationem predicti Johannis ac aliorum presulum salonitanorum duces Gotborum et Chroatorum ab Ariane hereseos fuerant contagione purgati, preter episcopos Dalmatie, in Sclanonia fuerunt aliquae statute episcopales ecclesie: videlicet ab oriente fuit episcopus delmitanus, unde Dalmatia dicta est; ab occidente fuit episcopus sciscianus, ubi beatus Quirinus marti quondam extitit presul”.

²⁶⁸ MIGNE, *Patrologia*, t. 98, dol. 466.

²⁶⁹ FARLATTI, *Illyr. Sacr.*, III., 223-224; KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, *Codex diplomaticus*, II., 162-163; SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, II., 251-253; FERMENTŽIN, *Acta Bosnae*, 4.

²⁷⁰ MANIĆ, Duvanjska biskupija, 13-98; ISTI, *Acta franciscana*, 14-18, nr. 10-13, 23-28, nr. 16-18, 35-36, nr. 25, 50-59, nr. 40 i 43-45, 60-64, nr. 47-48, 84, nr. 65, 93-94, nr. 77, 105-107, nr. 93, 114-115, nr. 102, 128-129, nr. 119, 132, nr. 125, 133-136, nr. 129-130, 140-141, nr. 134, 136, 144-145, nr. 140-141, 152-161, nr. 150-162, 170-172, nr. 172-173, 182, nr. 183, 211-213, nr. 208, 226-227, nr. 214.

²⁷¹ MANDIĆ, *Bosna i Hercegovina*, 473-474.

druge u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine”²⁷². Međutim, i taj je autor također morao priznati da je sjedište duvanjskog biskupa “zbog politike” uglavnom bilo upražnjeno²⁷³. Zbog toga se prema njegovu sudu duvanjski biskup nije “mnogo zadržavao u svojoj biskupiji u čitavom srednjem vijeku”²⁷⁴. Dakako, prozirna Vegina konstatacija ni ne zaslužuje komentar. Mandićevu je tezu i argumentaciju o tobožnjim antičkim korijenima i kontinuitetu *Delminijske (Duvanjske) biskupije* u cijelosti prihvatio i uvrstio u svjetsku enciklopedistiku Josip Lučić²⁷⁵. Ni Buturac ne dvoji da su Grguru Ninskom 928. g. nuđene do tada nepopunjene biskupije Skradin, Sisak ili Duvno, odnosno sve tri²⁷⁶, tako misli i Slavko Kovačić²⁷⁷. Međutim, navedeni znanstvenici svoje teze ne argumentiraju nego ih iznose kao sigurne. U spomen *Skradinske, Sisačke* odnosno *Delmitanske (Duvanjske) biskupije* u aktima drugog Splitskog sabora ne dvoji ni Franjo Šanjek, koji ih, međutim, ipak vidi kao odavno ugasle²⁷⁸. Šanjek u splitskim saborima i splitskim nadbiskupima iz vremena Tomislava također nalazi nastojanja za obnovu starodrevne delmitanske (duvanjske) biskupije²⁷⁹. Komentirajući odluke drugog Splitskog sabora, u kojemu nalazi pobjedu splitskog nadbiskupa Ivana i kralja Tomislava, Mile Vidović zaključuje da su ninskom biskupu Grguru nuđene *Skradinska, Sisačka ili Duvanjska biskupija*²⁸⁰. Međutim Vidovićev sud o *Duvanjskoj biskupiji* u ovom istom djelu kontradiktoran je, jer konstatira da je nakon nestanka početkom 7. st. *Duvanjska biskupija* morala iznova biti utemeljena početkom 14. st.²⁸¹. Andrija Lukinović (1866.-1939.) u odlukama Splitskog sabora iz 928. g. nalazi samo nuđenje titule biskupa Skradina, Duvana ili Siska biskupu Grguru odnosno moguću posljedicu nekadašnje vlasti solinskih nadbiskupa na tim prostorima i vladavinu hrvatskog kralja Tomislava od Jadrana do Drave²⁸². Termin *Delminensi ecclesia* iz akata drugog Splitskog sabora na nešto drukčiji način protumačio je Nikola Bilogrivić, koji u tome ne nalazi *Duvanjsku biskupiju* nego *duvanjsku crkvu* odnosno arhiprezbiterat koji je prema njegovu sudu obuhvaćao Livanjsko, Glamočko i Grahovsko polje a kojeg da je utemeljio akvilejski korepiskop koji je svoje sjedište imao u Ninu te se zbog toga i prozvaio hrvatskim biskupom *episcopus Croatorum*²⁸³. Međutim i Bilogrivić smatra da su *Duvanjska* i *Sisačka* odnosno *Skradinska biskupija* doista nekada bile pravim biskupijama, no nije precizirao kada²⁸⁴. Prema sudu Vladimira Babića (1898.-1979.) ninskom biskupu Grguru u zamjenu za dokinutu *Ninsku biskupiju* nuđena je jedna od biskupija koju je tek trebalo osnovati u Skradinu,

²⁷² VEGO, *Iz historije*, 440.

²⁷³ VEGO, *Naselja*, 38.

²⁷⁴ VEGO, *Postanak*, 51.

²⁷⁵ LUČIĆ, *Dumno*, 1020-1024.

²⁷⁶ BUTURAC – IVANDIJA, *Povijest*, 46.

²⁷⁷ KOVAČIĆ, *Splitska metropolija*, 11, bilj. 1.

²⁷⁸ ŠANJEK, *Kršćanstvo*, 59, 95; ISTI, *Crkva u Hrvata*, 91.

²⁷⁹ ŠANJEK, *Crkva u Hrvata*, 86.

²⁸⁰ VIDOVIĆ, *Povijest*, 64.

²⁸¹ VIDOVIĆ, *Povijest*, 292.

²⁸² LUKINOVIĆ, *Zagreb*, 11.

²⁸³ O hrvatskom biskupu usp. BARADA, *Episcopus*, 161-215.

²⁸⁴ BILOGRIVIĆ, *Katolička crkva*, 39-40.

Duvno odnosno Sisku²⁸⁵. Kao što je iz prethodno iznesenoga vidljivo, zajedničko većini navedenih autora jest uvjerenje o stvarnom postojanju *Delminijske biskupije* te o njezinom spominjanju u aktima drugog Splitskog sabora održanog 928. g.

Za razliku od navedenih autora, pojedini znanstvenici nisu skloni prihvatiti poistovjećivanje *delminensi ecclesia* iz akata drugog Splitskog sabora s *Delminijskom* odnosno *Duvanjskom biskupijom*. Među njima je i Nada Klaić (1920.-1988.), koja je, pozivajući se na Baradu²⁸⁶, bez detaljnijeg obrazloženja termin *delminensi ecclesia* iz akata drugog Splitskog sabora poistovjetila s isto tako nepostojećom *Omiškom biskupijom*²⁸⁷. U vezu s Omišom ne može se dovesti nijedna biskupija. U ovoj su utvrdi tek povremeno rezidirali neki makarski biskupi, poput primjerice Valentina (oko 1324.-1347.), koji je tu boravio 23 godine i koji nikad nije uspio doći u sjedište svoje biskupije²⁸⁸. Unatoč tome mišljenje Nade Klaić prihvatio je i Ivo Goldstein, koji ga je doduše pokušavao i etimološki potkrijepiti²⁸⁹. Međutim Nada Klaić, iako to izravno nigdje ne kaže, termin *delminensi ecclesia* iz akata drugog Splitskog sabora poistovjećuje s *Dalmom (planities Dalma)*²⁹⁰ na kojoj se prema barskom ljetopiscu biskupu Grguru (popu Dukljaninu) održao Svetopelegov državno-crkveni sabor²⁹¹. Prije Nade Klaić *Dalmu* su s *Delmisom* odnosno Duvnom poistovjećivali Jakov Luccari (1551.-1615.)²⁹², Daniele Farlati²⁹³, Ivan Črnčić (1830.-1897.)²⁹⁴, Ferdo Šišić²⁹⁵ i Ivo Bojanovski²⁹⁶ a u najnovije vrijeme slično čini i Eduard Peričić²⁹⁷. Goldstein se, uz konstataciju da je Duvno od 9. do 11. st. bilo podalje od političkih središta hrvatske države, a tijekom 10. st. sastavni dio Livanjske županije, suprotstavlja poistovjećivanju *Dalme (planities Dalma)* s *delminensi ecclesia* iz akata drugog Splitskog sabora²⁹⁸. Komentirajući posljedice ovog sabora za ninskog

²⁸⁵ BABIĆ, *Hrvatske zemlje*, 195.

²⁸⁶ BARADA, *Topografija*, 37-54.

²⁸⁷ КЛАИЋ, *Historia salonišana*, 107; ISTA, *Izvori*, 36, i bilj. 9; ISTA, *Povijest*, 302; ISTA, *Povijest Hrvata*, 83.

²⁸⁸ PANDŽIĆ, *Izveštaji*, 140; KOVAČIĆ, *Makarska biskupija*, 120; ISTI, *Makarska*, 12.

²⁸⁹ GOLDSTEIN, *O Tomislavu*, 37; ISTI, *Srednji vijek*, 279.

²⁹⁰ KLAJĆ, *Povijest*, 19.

²⁹¹ ШИШИЋ, *Aemonuc*, 304-305; MOŠIN, *Ijetopis*, 51-52: "Advenientes itaque cardinales et episcopi invenerunt regem in planitie Dalmae, a quo cum magno honore et reverentia suscepti sunt. Tunc rex iussit congregari in eadem planitie Dalmae omnes populos terrae et regni sui. Inter haec, dum populi congregarentur, advenerunt legati nobiles et sapientes, missi ab imperatore Michaeli, Leo et Joannes, et alii sapientes, qui a rege et cardinalibus honorifice suscepti sunt. Igitur omnes congregati, tam latina quam et sclavonica lingua qui loquebantur, insu Honorii apostolici vicarii et christianissimi regis Svetopelek, per spatium dierum XII synodum fecerunt, in qua diebus octo de lege divina et sacra scriptura ac de statu ecclesiae tractatum est. Caeteris autem quatuor diebus de potestate regis, de ducibus et comitibus et centurionibus et de statu regis sermocinatum est. ... Finita synodo XII die, per manus Honorii vicarii et cardinalium atque episcoporum coronatus est rex atque coronatus more Romanorum regum, et facta est laetitia magna in populo et in universo regno eius".

²⁹² LUCCARI, *Copioso*, str. XIV.

²⁹³ FARLATI, *Illyr. Sacr.*, II., 231; ISTI, *Illyr. Sacr.*, III., 10.

²⁹⁴ ČRNČIĆ, *Ijetopis*, 2, bilj. 2.

²⁹⁵ ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, 228-229, bilj. 66; ISTI, *Aemonuc*, 422, bilj. 4.

²⁹⁶ BOJANOVSKI, *Ceste*, 242-243; ISTI, *Bosna i Hercegovina*, 231.

²⁹⁷ PERIČIĆ, *Sclavorum Regnum*, 198, bilj. 313, 256, bilj. 8.

²⁹⁸ GOLDSTEIN, *Srednji vijek*, 299.

biskupa Grgura, Neven Budak zaključuje da su ovom biskupu u zamjenu za dokinutu *Ninsku biskupiju* ponuđene tri upražnjene biskupske stolice koje su tek formalno postojale: sisačka, skradinska i delmitanska. Budak, međutim, zaključuje da nije znano gdje bi se mogla nalaziti *delmitanska* biskupska stolica te dvoji je li biskup Grgur uopće prihvatio odluke Splitskog sabora odnosno zapovijed pape Leona VI. (928.) o preseljenju u Skradin²⁹⁹. Na drugom je mjestu zaključio da je Grguru ninskom nakon ukidanja *Ninske biskupije* ostavljena mogućnost upravljanja područjima triju nekadašnjih biskupija, koje su zapravo obuhvaćale čitavu hrvatsku unutrašnjost³⁰⁰. Time je ipak i ovaj autor na neizravan ali nedvosmislen način delmitansku biskupsku stolicu locirao u unutrašnjost hrvatske države, tek prividno se ograđujući da se ova biskupija više ne može identificirati³⁰¹. Rezervu prema poistovjećivanju *delminensi ecclesia* iz akata drugog Splitskog sabora s *Duvanjskom biskupijom* izrazio je i Ludwig Steindorff, koji ne isključuje mogućnost da je splitski arhidakon Toma ipak znao za nekadašnje postojanje dalmatinskog biskupa (*episcopus dalmatiensis*). Ovaj autor, međutim, više nošen krilima mašte negoli znanstvenom akribijom, *civitas Delmis* arhidakona Tome odnosno *Delminu* izjednačuje s rimskom Doklejom (*Doclea*)³⁰². Međutim, arhidakon Toma, govoreći o crkvi koju je posvetio kapuanski biskup German, kaže da se *civitas Delmis* nalazila na području *Delmina*, a ne u Dokleji. Toma, dakle, jasno razlučuje širi pojam - *Delminu (regio ... que dicitur Delmina)* od užeg - *Delmisa (civitas Delmis)*³⁰³. *Civitas Delmis* Toma locira u istočne dijelove države kralja Stjepana Držislava (969. - oko 995.) i njegovih nasljednika tamo gdje je ona graničila s Bizantskom Dalmacijom³⁰⁴. Držislavova država, a ni država njegovih nasljednika, kao što je poznato, ni u kojem slučaju nije mogla dopirati do Dokleje³⁰⁵, za lokaciju koje je dobro obrazovani splitski arhidakon³⁰⁶ bez sumnje morao znati. Time otpadaju svi pokušaji Steindorffa u izjednačavanju *Dalme s civitas Delmis* i njihova dovođenja u vezu s Doklejom. Prema sudu Tomislava Raukara na Splitskom crkvenom saboru sučeljavana su dva politička područja hrvatske države i dalmatinskih gradova koji su prihvatili vlast hrvatskog kralja odnosno bili povezani kraljevskom vlašću³⁰⁷. Raukar je zaključio da je romanski episkopat tom prilikom porazio hrvatskog narodnog biskupa Grgura (*episcopus chroatensis*) dokinuvši mu i samu biskupiju³⁰⁸.

²⁹⁹ BUDAK, *Prva stoljeća*, 33.

³⁰⁰ BUDAK, *Prva stoljeća*, 96, bilj. 185.

³⁰¹ BUDAK, *Prva stoljeća*, 206.

³⁰² STEINDORFF, Tumačenja, 153-155.

³⁰³ RAČKI, *Documenta*, 3; GUNJAČA, *Ispravci*, I., 38: "Est enim regio quedam in superioribus partibus, que dicitur Delmina, ubi antiqua menia hostenduntur; ibique fuisse Delmis civitas memoratur".

³⁰⁴ Thomas Archidiaconus, 39-40; Ferdo ŠIŠIĆ, *Priručnik izvora*, 157-164: "Istaque fuerunt regni eorum confinia: ab oriente Delmina, ubi fuit civitas Delmis, in qua est quaedam ecclesia, quam beatus Germanus capuanus episcopus consecravit, sicut scriptum reperitur in ea".

³⁰⁵ Usp. Bizant ili Bizantsko Carstvo, 147-153

³⁰⁶ MATIJEVIĆ-SOKOL, Toma, 117-135.

³⁰⁷ RAUKAR, Hrvatski prostor, 92; ISTI, *Srednjovjekovlje*, 35.

³⁰⁸ RAČKI, *Documenta*, 194-196; KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, *Codex diplomaticus I.*, 32, 36-39; ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, 419-421, 424-428; KLAIĆ, *Povijest*, 293-304; ISTA, *Povijest Hrvata*, 78-85; KOŠČAK, *Pripadnost*, 346-351; GOLDSTEIN, O Tomislavu, 36-39; ISTI, *Srednji vijek*, 276-282;

Raukar također izražava skepsu i prema spomenu *Sisačke biskupije* u aktima drugog Splitskog sabora, koji prema njegovu sudu, s obzirom da je usamljen, ne može biti potvrdom njezinog postojanja niti kao upražnjene dijeceze. Najviše što bi se prema sudu ovog znanstvenika moglo o *Sisačkoj biskupiji* (iščezloj, prema njegovu sudu, oko 600. g.³⁰⁹) reći u vrijeme drugog Splitskog sabora jest to da je na rubnom dijelu panonske ravnice u kojem se nekad nalazila *Siscijanska biskupija* kršćana moglo biti te da je na tom prostoru morao postojati neki pobliže nepoznati oblik crkvene organizacije³¹⁰. Međutim, u najnovije vrijeme izražava se skepsa ne samo prema kontinuitetu organizacije nego i prema kontinuitetu samog puka na području negdašnje *Siscijanske biskupije*³¹¹.

Kontroverze oko *Delminijske (Duvanjske biskupije)* točnije oko delminenske crkve (*delminensi ecclesia*) spomenute u aktima drugog Splitskog sabora, proizilaze iz samog prijepisa Tomina djela, nastalog tijekom prve polovice 16. st. (*Historia Salonitana Maior*) prema narudžbi modruškog biskupa Šimuna Kožičića-Begne (1509.-1536.), kojem su među ostalim pridodani katalog salonitanskih biskupa, akti salonitanskih i splitskih sabora, pisma papa Ivana X. i Leona VI., neki drugi spisi salonitanske crkve očuvani u arhivu splitske nadbiskupije i dr.³¹². Zbog iskvarenosti i konfuznosti ovog kodeksa pojedini su znanstvenici prema cijelom tom kodeksu odnosno prema pojedinim njegovim dijelovima izražavali ozbiljnu skepsu. Tako je, primjerice, Ivan Lučić potpuno odbacivao sve što je u ovom kodeksu zapisano o crkvenim saborima, a i papinska pisma te neke druge njegove dijelove³¹³. Nakon Lučića ovo su vrelo osporavali i pojedini znanstvenici 19. i 20. st.³¹⁴. Pojedinci su potpuno odbacivali i same splitske sabore³¹⁵. O ovom se kodeksu u najnovije vrijeme izrazito kritički izjasnio i Radoslav Katičić, upozoravajući na korumpiranost osnovnog teksta, kojeg se teško može smatrati izvornim te ga je ispravnije smatrati preradbom koja je uključila i brojne nepouzdanosti te iskvarila izvornu tekstovnu predaju. Katičić ipak zaključuje da se osnovna predaja o događajima spomenutim u ovom kodeksu, uključujući i crkvene sabore, ipak ne može dovoditi u pitanje³¹⁶. Iz ovog se kodeksa s velikom vjerojatnošću može naslutiti da je dalmatinski romanski kler potisnuo hrvatskog narodnog biskupa (*episcopus chroatiensis*) u

BUDAK, *Prva stoljeća*, 32-33; RAUKAR, *Hrvatski prostor*, 90; ISTI, *Srednjovjekovlje*, 35-36, 178-179; ŠANJEK, *Crkva u Hrvata*, 88-93; ISTI, *Kršćanstvo*, 95; VIDOVIĆ, *Povijest*, 62-66; KATIČIĆ, *Litterarum studia*, 379-392.

³⁰⁹ RAUKAR, *Hrvatski prostor*, 82, 83.

³¹⁰ RAUKAR, *Srednjovjekovlje*, 180.

³¹¹ CAMBI, *Kontinuitet*, 112.

³¹² ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, 416, bilj. 23; KATIČIĆ, *Litterarum studia*, 382-392; MARGETIĆ, *Historia Salonitana*, 32; ISTI, *Neka državno-pravna pitanja*, 280.

³¹³ LUCIUS, *Inscriptiones*, 73: "... et quaecunque in illo de actis conciliorum Dalmatiae, epistolis papalibus et epitaphio Zvonimiri regis scripta sunt, ea omnia ficta et supposititia sunt".

³¹⁴ JIREČEK, *Geschichte*, 201, bilj. 1; KRŠNJAVI, *Zur Historia*, 7-8; ISTI, *Podlistak*, 15. 5. 1901, br. 112; KOSTRENIĆ, *Povijest*, 118-120.

³¹⁵ ŠEGVIĆ, *Hrvatsko bogoslužje*, 377-418; 273-305.

³¹⁶ KATIČIĆ, *Litterarum studia*, 385.

drugi plan temeljem osporavanja ranokršćanske tradicije njegove biskupije³¹⁷. Stoga mu je i bilo nuđeno preuzimanje skardonitanske, siscijanske odnosno delminienske crkve koje su ranokršćansku tradiciju imale³¹⁸. No, na u najmanju ruku dvojbenost ovog pasusa upozorava i prepisivačeva izrazito zajedljiva ponuda ninskom biskupu da preuzme teret svih triju navedenih crkava ako mu jedan nije dovoljan³¹⁹. Čini se ipak da za Grgura i *Ninsku biskupiju* presudnu ulogu nisu imali ni splitski koncili niti romanski kler, nego izravno papa Leon VI., koji je odluke drugog Splitskog sabora potvrdio³²⁰ te pod prijetnjom izopćenja Grguru ninskom zapovijedio preseljenje u Skradin. Međutim, u Grgurovu ignoriranju odredbi Splitskih sabora s pravom se nazrijeva njegovo ignoriranje romanskih biskupa³²¹, uključujući i splitskog metropolita³²². U konačnici, kako je već ranije uočeno³²³, *Ninska biskupija* i njezin biskup Grgur ovim i nisu pretrpjeli osobitu štetu, s obzirom na činjenicu da se i Skradin kao uostalom i negdašnja *Siscia* nalazio u sklopu *Ninske biskupije*. Grgur je prese-ljenjem u Skradin, ako je na to uopće pristao, u biti svoje sjedište premjestio u mjesto koje je baštinilo ranokršćansku biskupsku tradiciju.

Zajedničko svim crkvama nuđenim Grguru ninskom, kako ih prepisivač Tomina djela iz 16. st. naziva, unatoč podvlačenja njihove napućenosti pukom i klerom³²⁴, jest da se ni u jednoj od kasnoantičkih vremena nije očuvala crkvena organizacija s biskupom na čelu. Stoga ni njihov spomen u ovom kodeksu, odnosio se on na stvarna biskupska sjela ili na što drugo - nikako ne može biti argument u prilog tezi nastanka odnosno kontinuiteta *Delminijske (Duvanjske) biskupije* od antičkih vremena. Katičić je zaključio da se u kodeksu Tomina djela svakako treba tražiti povijesna jezgra. U skladu s tim doista se može bez ikakve ograde ustvrditi da se u postojanje *Siscijanske* i *Scardonitanske biskupije* tijekom prvih desetljeća 6. st. nikako ne može sumnjati, a možda ni u *delminensi ecclesiu*, uz koju se rimski Delminij temeljem raspoloživih vrela nikako ne može dovoditi u vezu. Još je manja

³¹⁷ RAČKI, *Documenta*, 195; КЛАИЋ, *Historia salonitana*, 104: "Nonensis vero ecclesia non episcopum antiquitus, sed archipresbiterum sub dictione episcopi habuisse cognoscitur".

³¹⁸ RAČKI, *Documenta*, 195; КЛАИЋ, *Historia salonitana*, 104: "sive in scardonitana ecclesia, vel sisciana, aut certe in delminensis ecclesia".

³¹⁹ RAČKI, *Documenta*, 195; КЛАИЋ, *Historia salonitana*, 104: "Quod si immensum pondus pontificii (muneris) subire delectat et unum sibi diocesem sufficere non vult, horum trium magnitudine diocesi ponderis ad interitum suum et eorum suscipiat".

³²⁰ FARLATI, *Illyr. Sacr.*, III., 105-108; БАТ'ИХ'ЯН'И, *Leges*, 341-342; RAČKI, *Documenta*, 194-195; ŠIŠIĆ, *Priručnik*, 223-224.

³²¹ RAČKI, *Documenta*, 195; КЛАИЋ, *Historia salonitana*, 104; STIPIŠIĆ – ŠAMŠALOVIĆ, *Diplomatički zbornik*, 39: "Gregorium vero qui probitate temporis in Croatorum terra episcopus effectus est, precipimus in sola scardonitana ecclesia ministrare; alienas parochias ei precipimus nullo modo amplius usurpare, quia si fecerit, sine dubio a nostro pontificio excommunicatus manebit".

KLAIĆ, *Izvori*, 33, 36-37;

³²² KLAIĆ, *Povijest*, 303; GOLDSTEIN, O Tomislavu, 37; ISTI, *Srednji vijek*, 279; RAUKAR, *Hrvatski prostor*, 90, 91.

³²³ KOVAČIĆ, *Splitska metropolija*, 11, bilj. 1.

³²⁴ RAČKI, *Documenta*, 195; КЛАИЋ, *Historia salonitana*, 104; STIPIŠIĆ – ŠAMŠALOVIĆ, *Diplomatički zbornik*, 37; KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, *Codex diplomaticus I.*, 36-37: "Cum sint itaque omnes populate et Deo adiuvante sacerdotum et plebium copiam habentes".

mogućnost da je na duvanjskim prostorima tijekom ranog srednjeg vijeka moglo postojati biskupsko sjedište. Pogotovo ga se tamo ne može tražiti u vrijeme održavanja Splitskih sabora jer nema dokaza da je na tim prostorima tada postojalo bilo kakvo urbano naselje. Međutim, prepisivač djela Tome arhidakona, koji mu je iz očuvanog dijela arhiva salonitanske (nad)biskupije³²⁵ pridodao i akte salonitanskih i splitskih sabora, morao je biti i više nego dobro upoznat s papinskim dalmatinskim patrimonijem te autoritetom njegovih upravitelja. Sjedište ovih papinskih činovnika, među kojima je bilo i biskupa koji su ujedno bili i papinski predstavnici u dalmatinskoj crkvi, ako nije bilo na području same *Salone*, nikako nije moglo biti previše od nje udaljeno. U vrijeme pape Grgura I. Velikog među upraviteljima papinskog dalmatinskog patrimonija bio je i kontroverzni biskup Malho - kojeg se zbog naslova kojim mu se ovaj papa 591. g. obraća (*Malchus episcopus Dalma, Dalma[tiae], Dalma[tiensis]*) neopravdano poistovjećuje s biskupom Delminija. Sjedište upravitelja papinskog dalmatinskog patrimonija, kao što je već istaknuto, nije moglo biti previše udaljeno od *Salone*, te je stoga i moglo biti vođeno u arhivima salonitanske a potom splitske crkve. Na njega bi se po svoj prilici i mogao odnositi izraz *delminensi ecclesia* iz akata drugog Splitskog sabora iz kodeksa Tomina djela iz 16. st. Da se pod njim ne može podrazumijevati *Delminijska (Duvanjska) biskupija* razvidno je i iz činjenice da za Delminij ne zna ni inače dobro obaviješteni Konstantin Porfirogenet (905.-959.) koji *De administrando Imperio* sastavlja nakon održavanja splitskih sabora³²⁶. Da je Delminij odnosno Duvno u to vrijeme kojim slučajem bilo iole važnije mjesto (kao biskupsko sjedište takvo bi moralo biti), ovaj bi ga pisac ili pak koje drugo vrelo spomenulo a zabilježilo bi i kojeg njegova biskupa. Očito da na duvanjskim prostorima ni u ranom srednjem vijeku nije moglo biti mjesta dostojnog za biskupsko sjedište. U suprotnom bi i premještanje biskupa Hrvata (*episcopus croatensis*) 928. g. u trećerazredno naselje bilo dodatno njegovo poniženje, na što uostalom ni on sam, kao ni hrvatski vladar Tomislav pa ni sam papa ne bi mogli pristati. Uostalom, to bi se kosilo i s drugim zaključkom drugog Splitskog sabora, kojim je bilo određeno da "... prema kano-nskim propisima nije slobodno postavljati biskupe u malim gradovima ili selima, da biskupsko ime ne gubi ugled"³²⁷. Duvanjski su prostori u ovo vrijeme doista bili podalje od političkih i crkvenih središta hrvatske države³²⁸. S obzirom na činjenicu da je posljednja redakcija Tomina djela nastala tijekom 16. st.³²⁹, nije potpuno moguće isključiti ni mogućnost da se pod pojmom *delminiensis ecclesia* u biti krila tadašnja *Duvanjska biskupija*, biskupi koje se među ostalim tituliraju i kao *episcopus*

³²⁵ KATIĆ, *Rasprave*, 244-245; MARIN, *Kontinuitet*, 445; KATIČIĆ, *Na isbodištu*, 28, 33; MARGETIĆ, *Historia Salonitana*, 1-36; ISTI, *Neka državno-pravna pitanja*, 280.

³²⁶ PORFIROGENET, *O upravljanju*, 82.

³²⁷ RAČKI, *Documenta*, 191; КААИТЪ, *Historia salonitana*, 99: "2. *Ut in cunctis ecclesiis, in quibus supra recollitur episcopus habitasse, nunc autem clero, ordine et populis sufficiens adest, infra diocesios limites episcopus habeatur. Quia iuxta decreta patrum non licet in modicis civitatibus vel in villis episcopus statui, ne nomen episcopi vilescat; et ut episcopus vacans vacantem diocesim cum consilio metropolitani et ceterorum episcoporum commune accipiat*".

³²⁸ GOLDSTEIN, *O Tomislavu*, 48; ISTI, *Srednji vijek*, 299.

³²⁹ MARGETIĆ, *Historia Salonitana*, 1-36; ISTI, *Neka državno-pravna pitanja*, 280.

*Delmitensis*³³⁰. Prepisivaču Tomina djela nije bilo teško u akte drugog Splitskog sabora umetnuti ovaj pojam s obzirom na činjenicu da su se duvanjski biskupi zbog teških političkih prilika povlačili na područje *Makarske biskupije* odnosno *Splitske nadbiskupije*, u kojima su tijekom 15. i 16. st. katkad obnašali i najviše crkvene službe³³¹. Prepisivač Tomina djela iz 16. st. s tim je morao biti dobro upoznat. U ostalom od interpolacije prilika svog vremena u kasnoantička zbivanja nije bježao ni sam splitski arhidakon Toma³³².

Provinciale vetus

Trudeći se dokazati tobožnji kontinuitet *Delminijske* i *Duvanjske biskupije*, Mandić i neki drugi koji ga slijede³³³, posežu i za višeslojnim srednjovjekovnim spisom poznatim pod imenom *Provinciale vetus sive Ecclesiae universae provinciarum notitia*³³⁴. Taj spis, posljednja redakcija kojega je obavljena 1188. g. (dakle tri godine nakon održavanja Splitskog metropolitanskog sabora održanog 1185. g.³³⁵), izrađen je na temelju vrela iz različitih vremenskih razdoblja, uključujući i vrela iz kasne antike³³⁶. U njemu se među ostalim nalazi i popis metropolija i njihovih sufraganskih biskupija te neovisnih biskupija³³⁷. Na ovaj je spis u kontekstu sinteze povijesti katoličke crkve u Bosni i Hercegovini početkom 20. st. upozorio Aleksandar Hoffer, a potom je neko vrijeme bilo u drugom planu³³⁸. Međutim, ovo su vrelo iznova afirmirali Draganović³³⁹ i Mandić³⁴⁰, a u najnovije vrijeme Vidović³⁴¹. U ovom se spisu u kontekstu crkvene povijesti Ilirika nalazi i poglavlje s popisom dvadeset naselja (*civitates*) Dalmacije i Hrvatske koja su nekada pripadala Salonitanskoj metropoliji: "*Civitates Dalmatiae et Croatiae sunt num. XX: Metropolis civitatis Salona. civitas Jadera. civitas Scandona. civitas Tragurium. civitas Belgradum. civitas Arbum. civitas Absara. civitas Vecla. civitas Sissia. civitas Ragusium. civitas Catara. civitas Stagnum. civitas Mucrona. civitas Bosna. civitas Dulcinium. civitas Suacium. civitas Antibarum. civitas Delmenia. civitas Nona*"³⁴². Prema Mandićevu i Lučićevu sudu *civitas Delmenia* iz ovog spisa odnosila bi se upravo na Duvno kao biskupski grad. Mandić ovakvu kvalifikaciju nije objasnio, iako se o ovom problemu kritički već bio izrazio Draganović, koji je zaključio da u srednjem vijeku nije moglo biti naselja s takvim imenom.

³³⁰ MANDIĆ, Duvanjska biskupija, 16, Dodatak br. 2.

³³¹ MANDIĆ, Duvanjska biskupija, 30-33, 38-42; VIDOVIĆ, *Povijest*, 293.

³³² MARGETIĆ, *Historia Salonitana*, 4.

³³³ LUČIĆ, *Dumno*, 1022.

³³⁴ MANDIĆ, Duvanjska biskupija, 2-3; ISTI, *Bosna i Hercegovina*, 460-461.

³³⁵ FARLATI, *Illyr. Sacr.*, III., 213; KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, *Codex diplomaticus*, II., p. 132; SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, II., 189, pag. 192-194; BLAŽEVIĆ, *Concilia et synodi*, 39-40; KOVAČIĆ, *Splitska metropolija*, 23-39; BOGOVIĆ, *Pomicanje sjedišta Krbavske biskupije*, 41-81.

³³⁶ DRAGANOVIĆ, *Katolička crkva*, 5; MANDIĆ, *Bosna i Hercegovina*, 460; VIDOVIĆ, *Povijest*, 288.

³³⁷ MIGNE, *Patrologia*, tomus 98, 457-476.

³³⁸ HOFFER, *Dva odlomka*, 62.

³³⁹ DRAGANOVIĆ, *Katolička Crkva*, 5; ISTI, *Sredovječna Bosna*, 709, 710, 711.

³⁴⁰ MANDIĆ, Duvanjska biskupija, 2-3; ISTI, *Bosna i Hercegovina*, 460-461.

³⁴¹ VIDOVIĆ, *Povijest*, 288.

³⁴² MIGNE, *Patrologia*, t. 98, col. 466; DRAGANOVIĆ, *Sredovječna Bosna*, 711.

³⁴² O opatiji: OSTOJIC, *Benediktinci*, II, 466.

Osim toga Draganović je upozorio i na neke druge vrlo ozbiljne anakronizme u ovom spisu³⁴³. U ovom se spisu doista nailazi na vrlo ozbiljne anakronizme kakvi su primjerice *civitas Scardona* i *civitas Belgradum*, koja se navode kao istovremena biskupska sjedišta, što nikako ne može odgovarati realnosti. Poznato je, naime, da se biskup Biograda na moru, na što bi se *civitas Belgradum* trebala odnositi, prvi put spominje 1059. g.³⁴⁴. U to je mjesto negdje između 1000. i 1060. g. bila prenesena biskupska stolica iz Skradina³⁴⁵, u koji je ponovno bila vraćena 1125. g.³⁴⁶. Time je temeljem ranokršćanske baštine u Skradinu i moglo biti obnovljeno biskupsko sjedište³⁴⁷. Međutim, Duvno, ako bi se doista i moglo poistovjetiti s *civitas Delmenia*, kao uostalom ni Sisak, koji se spominje pod imenom *civitas Sissia*, tijekom 11. odnosno 12. st. nisu mogli biti biskupskim sjedištima jer ih u to vrijeme nije ni bilo. Kao što je poznato na jugozapadu Panonije 1094. g. u okviru *Ostrogonske metropolije* uspostavljena je *Zagrebačka biskupija*³⁴⁸. *Civitas Delmenia* i *civitas Sissia* iz spisa *Provinciale vetus*, kao što je i Draganović upozorio, samo je podsjećanje na davno prošla ranokršćanska vremena³⁴⁹. Za *civitas Delmenia*, s obzirom na činjenicu da izvorna građa ne potvrđuje teze da je u rimskom Delminiju bilo biskupsko sjelo, ovo bi se podsjećanje jedino moglo odnositi na sjedište nekadašnjih upravitelja papinskog dalmatinskog patrimonija, među kojima je, kao što je već naglašeno, bilo i biskupa. Stoga nije neopravdano istaknuti da se ni *Provinciale vetus* ne može uzimati kao argument u prilog tezi o Delminiju (Duvnu) kao biskupskom sjelu, a time i kontinuitetu *Delminijske* i *Duvanjske biskupije*, kao što žele Mandić i Lučić³⁵⁰ i dr.

Bula pape Celestina III.

Dokazujući tobožnji kontinuitet između *Delminijske* i *Duvanjske biskupije* Mandić, a potom i Lučić³⁵¹, posežu i za bulom pape Celestina III. (1191.-1198.) od 13. ožujka 1192. g., kojom je ovaj papa, dodjeljujući palij splitskom nadbiskupu potvrdio njegova prava nad sufraganskim biskupijama³⁵². Među sufraganima splitskog nadbiskupa u tom je spisu spomenut i *Delmitensem episcopatus*³⁵³, kojeg Mandić dakako izjednačuje s *Delminijskom (Duvanjskom) biskupijom*³⁵⁴. Da Mandić u ovom slučaju nije potpuno dosljedan, vidljivo je i iz činjenice da ovaj osporavani spis u istom radu čas navodi u kontekstu pape Klementa III. (1187.-1191.)³⁵⁵, kao što čini i

³⁴³ DRAGANOVIĆ, *Katolička crkva*, 5; ISTI, *Sredovječna Bosna*, 711.

³⁴⁴ RAČKI, *Documenta*, 51, 52, 54; ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, 660.

³⁴⁵ ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, 660.

³⁴⁶ GOLDSTEIN, *Srednji vijek*, 361; ŠANJEK, *Kršćanstvo*, 40*.

³⁴⁷ CAMBI, *Kontinuitet*, 110, bilj. 27.

³⁴⁸ Usp. LUKINOVIĆ, *Zagreb, pass.*; *Zagrebačka biskupija*, pass.

³⁴⁹ DRAGANOVIĆ, *Sredovječna Bosna*, 711.

³⁵⁰ MANDIĆ, *Duvanjska biskupija*, 3; LUČIĆ, *Dumno*, 1022.

³⁵¹ LUČIĆ, *Dumno*, 1022.

³⁵² FARLATI, *Illyr. Sacr.*, III., 223-224; KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, *Codex diplomaticus*, II., 162-163; SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, II., 251-253; FERMENDŽIN, *Acta Bosnae*, 4.

³⁵³ FARLATI, *Illyr. Sacr.*, II., 224; KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, *Codex diplomaticus*, II., 162; SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, 252; FERMENDŽIN, *Acta Bosnae*, 4.

³⁵⁴ MANDIĆ, *Duvanjska biskupija*, 5.

³⁵⁵ MANDIĆ, *Duvanjska biskupija*, 3.

Farlati³⁵⁶, a čas u svezi s Celestinom III.³⁵⁷. Mandić je za anakronizme ovog spisa morao znati jer je na njih bio već upozorio Farlati, koji ih je pokušao rješavati tako da je u nekima gledao potvrdu starijih prava, tj. onih iz kasnoantičkih vremena, a u drugima pak srednjovjekovnih³⁵⁸. Budući da se u kasnoj antici Bosni kao političkom subjektu ni na kakav način ne može dokazati postojanje, također je suvišno i razglabati o postojanju nekakve istoimene kasnoantičke odnosno srednjovjekovne biskupije. Stoga je potpuno prihvatljivo Hofferovo osporavanje ovog spisa, iz kojeg je izlučio i druge ozbiljne anakronizme, poput *Stonske biskupije*, koja je odavna bila pod jurisdikcijom Dubrovnika u koji se pred humskim knezom Miroslavom bio sklonio njezin biskup. Hoffer je među anakronizme ovog spisa s pravom uvrstio i *Makarsku* te *Duvanjsku biskupiju*, koje su se ustrojile tek negdje tijekom trećeg desetljeća 14. st., *Naronitansku biskupiju*, koja, izuzev jednog neuspjelog pokušaja u 17. st.³⁵⁹, i nije bila obnovljena još od kasnoantičkih vremena³⁶⁰. No ove činjenice Mandiću nisu bile zapreka da i ovaj spis donese kao argument koji potvrđuje postojanje odnosno kontinuitet *Delminijske (Duvanjske) biskupije* još od ranokršćanskih vremena. Sa spisom poznatim pod imenom *Bula pape Celestina III.* doista se mora postupati više nego oprezno. Na oprez, uz ostalo, upozorava i istočna granica *Splitske nadbiskupije*, koja se, uz istovremeno spominjanje *Mukurske* i *Naronitanske biskupije* kao tobože sufraganskih biskupija splitskog nadbiskupa, smješta na rijeku Neretvu, iako tih biskupija u 12. st. nikako nije moglo biti³⁶¹. U kontekstu navedenoga sasvim je opravdano zaključiti da se ni *Bula pape Celestina III.* ne može uzimati kao argument postojanja *Delminijske biskupije* te njezinog navodnog kontinuiteta s *Duvanjskom biskupijom*. Nije isključeno da bi se i *Delmitensem episcopatus* iz spisa poznatog pod imenom *Bula pape Celestina III.*, s obzirom na činjenicu da je i on većim dijelom reminiscencija na kasnoantičku ranokršćansku baštinu, mogao odnositi na službeno sjedište ravnatelja papinskog patrimonija u Dalmaciji. Budući da je to vrlo slojeviti spis, za koji nije jasno ni kojem bi se papi trebao pripisati, a i zbog činjenice da mu je glavna zadaća bila učvršćivanje jurisdikcije splitskog nadbiskupa Petra III. (1187.-1196.). Petar i sam porijeklom Mađar, kao pouzdanik ugarsko-hrvatskog kralja Bele III. (1172.-1196.) koji je 1180./1181. g. nakon smrti bizantskog cara Emanuela Komnena (1143.-1180.) obnovio vlast Arpadovića u Hrvatskoj i Dalmaciji³⁶², na splitsku je nadbiskupsku stolicu sjeo nakon višegodišnje sedisvakancije (1180.-1186.) kojoj je uvelike doprinio i sam ugarski kralj. Stoga nije neopravdano pretpostaviti da je i *Delmitensem episcopatus* u spis poznat pod imenom *Bula pape Celestina III.* prenesen iz ostataka arhiva negdašnje *Salonitanske (nad)biskupije*, da bi se dodatno ojačala metropolitanska vlast nadbiskupa Petra.

³⁵⁶ FARLATI, *Illyr. Sacr.*, III., 223-224.

³⁵⁷ MANDIĆ, *Duvanjska biskupija*, 5.

³⁵⁸ FARLATI, *Illyr. Sacr.*, III., 223-224.

³⁵⁹ DRAGANOVIĆ, *Stjepanska biskupija*, 29-58.

³⁶⁰ HOFFER, *Dva odlomka*, 76.

³⁶¹ Usp. KOVAČIĆ, *Makarska biskupija*, 117, bilj. 17; ISTI, *Splitska metropolija*, 37, bilj. 130.

³⁶² O politici Arpadovića spram Hrvata: ŠIŠIĆ, *Arpadovići*, pass.; KOVAČIĆ, *Splitska metropolija*, 12-39.

Sustipanski natpis

U nastojanju da potkrijepe teze o Malhu kao tobožnjem biskupu Delminija pojedini su znanstvenici, uključujući Farlatija, Bulića, Mandića, Vanina i dr., posegnuli i za natpisom s grobljanske kapele na Sustipanu u Splitu iz 1355. g., na koji je još 1717. g. upozorio splitski kanonik Andrija Karlović³⁶³. U svezu s Delminijem kao navodnim biskupskim sjedištem prvi ga je pokušao dovesti Farlati³⁶⁴. Ovaj je natpis na navedenu kapelu zajedno s kipom Sv. Stjepana Prvomučenika³⁶⁵ prenešen 1825. g. iz ruševina nekadašnje benediktinske opatije "Sv. Stjepana pod Borovima" (*Sanctus Stephanus de Pinis, sub Pinis*), koja se nalazila istočno od Splita na putu za Omiš³⁶⁶. Na natpisu se, ako je vjerovati navedenim znanstvenicima, spominje biskup Stjepan³⁶⁷. Stjepanov se biskupski naslov pod svaku cijenu pokušava poistovjetiti s naslovom kakvim se papa Grgur I. Veliki 591. g. obraćao biskupu Malhu. Najvatereniji zagovornik toga jest Dominik Mandić. Međutim, Mandić je ipak morao priznati da je Ljubo Karaman (1886.-1971.), koji je na njegovo osobno traženje ovaj natpis pregledao, Stjepanov biskupski naslov pročitao kao *episcopus Dalma(tiensis)*, a ne *episcopus Delminiensis*³⁶⁸. Mandić je ujedno naglasio da se o biskupu Stjepanu nije moglo ništa pronaći ni u arhivima u kojima je osobno prikupljao građu o *Duvanjskoj biskupiji*. Ipak to mu nije bila zapreka da i ovog Stjepana navede kao argument za potkrjepu njegove teze o tobožnjem kontinuitetu *Delminijske* i *Duvanjske biskupije*³⁶⁹. Nekako u isto vrijeme kad i Mandić, i Bulić je navedenog biskupa uvrstio među duvanjske biskupe, iako mu je osobno biskupski naslov čitao kao *ep(iscopu)s Dalma*, tj. biskup Dalme³⁷⁰. Bulić je ovu nelogičnost tumačio ovako: "Ovaj Stjepan iz god. 1355 ne može biti biskup druge biskupije nego li duvanjske – delminensis. A zove se ovdje u natpisu *epi(scopus) Dalma*, gdje ne treba popuniti *Dalmatiae*, jer *Dalma* za *Delminium* dolazi također u dokumentima³⁷¹. No Bulić nije precizirao na koje se dokumente odnosi ova tvrdnja odnosno u kojima se *Dalma* poistovjećuje s *Delminiumom*. Međutim, nije teško pretpostaviti da Bulić aludira na korespondenciju pape Grgura I. Velikog, koja se odnosi na dalmatinske prostore, a koju je osobno publicirao³⁷². Tako je među

³⁶³ FARLATI, *Illyr. Sacr.*, II°, 174.

³⁶⁴ FARLATI, *Illyr. Sacr.*, IV°, 173: "Hoc opus fuit factum tempore domini Stephani Dei gratia episcopi Dalmatiae anno Domini MCCCIV. Qui alias Dalmatiensis, alias Delmensis, alias Delmitanus, alias Dulpnensis vel Dumnensis, hic Dalmatiae Episcopus denominatur ab urbe illa quandam totius gentis principe, unde nomen Dalmatiae originem traxit.

³⁶⁵ Uspomene, 212; KAER, Dvije Opatije, 73; MANDIĆ, Duvanjska biskupija, 18-20; BULIĆ, Venancije 64; ISTI, *Izabrani spisi*, 375; OSTOJIĆ, *Benediktinci*, I, 363, sl. 239.

³⁶⁶ O opatiji: OSTOJIĆ, *Benediktinci*, II, 219-227; MARASOVIĆ – VRSALOVIĆ, Srednjovjekovna opatija, 175-208.

³⁶⁷ FARLATI, *Illyr. Sacr.*, II°, 173; KAER, Dvije opatije, 73; MANDIĆ, Duvanjska biskupija, 18; OSTOJIĆ, *Benediktinci*, I, 363; MARASOVIĆ – VRSALOVIĆ, Srednjovjekovna opatija, 184, bilj. 64, Tab. LV.

³⁶⁸ MANDIĆ, Duvanjska biskupija, 18.

³⁶⁹ Usp. MANDIĆ, Duvanjska biskupija, 19-20.

³⁷⁰ BULIĆ, Venancije 64, bilj. 3.

³⁷¹ BULIĆ, Venancije 64.

³⁷² BULIĆ, Gregorio, 17-47.

ostalim Farlatijevom a potom Mandić - Bulićevom kombinatorikom, *Delminijska biskupija* neopravdano dobila i epigrafsku "potvrdu" natpisom koji s antikom, rimskim Delminijem i biskupom Malhom, doista nema nikakve veze. Sustipanski je natpis kao jedan od tobože odlučujućih argumenata u prilog postojanja *Delminijske biskupije* afirmirao Vanino. Prema njegovu sudu "oblik "Dalma(tiensis)" u značenju duvanjski ima u kamenom natpisu iz g. 1355., koji je danas uzidan na pročelju grobne kapele u Sustipanu kraj Splita, gdje se nekoć bila poznata Benediktinska opatija "Pod Borovima" (*de Pinis*) iz dobe narodnih vladara hrvatskih"³⁷³. Međutim, kad se čak i površno analizira Vaninovo razlaganje o ovom natpisu, nije teško zaključiti da on zapravo u ovome ne donosi vlastiti sud nego mišljenja Farlatija, Bulića i Mandića. Tako se među ostalim i zbog njihova suda o sustipanskom natpisu rijetko tko usudio dovesti u pitanje *Delminijsku biskupiju* a pogotovo Malha, kao tobože prvog odnosno jednog od prvih njezinih biskupa. Biskup Stjepan sa sustipanskog natpisa, bio on duvanjski biskup ili ne, prema logici stvari ne može se uzimati kao argument u prilog teze o kontinuitetu *Delminijske* i *Duvanjske biskupije* odnosno Malha kao biskupa Delminija. Uostalom i znanstvenici koji su ovim natpisom potkrepljivali svoje teze bili su toga svjesni³⁷⁴. Ako je biskup Stjepan doista bio biskupom Duvna, o čemu sada ne želimo raspravljati, on je, kao što su već konstatali Tomislav Marasović i Dasen Vrsalović (1928.-1981.), postavljanjem kipa Sv. Stjepana - zaštitnika benediktinske opatije na Sustipanu i ujedno svog imenjaka - ovjekovječio svoje veze s ovom opatijom³⁷⁵. On je ovim natpisom zapravo još jednom posvjedočio izbivanje i prisilno sklanjanje duvanjskih biskupa iz njihove biskupije i sklanjanje na područje *Splitske nadbiskupije* odnosno u navedenu benediktinsku opatiju. Kip Sv. Stjepana i natpis ispod njega također nije opravdano dovoditi u vezu s rimskim Delminijem kao navodnim biskupskim sjedištem niti s tobožnjom *Delminijskom biskupijom*.

Zaključak

Iz bule pape Leona XIII. (1878.-1903.) *Ex hac augusta* od 1881. g. da se naslutiti da tom prilikom uspostavljena *Mostarsko-duvanjska biskupija* svoje korijene baštini još iz antičkih vremena, da je rimski Delminij bio sjedištem dijecezanskog biskupa te da se njegova biskupija zvala *Duvanjskom* odnosno *Delminijskom*. Slično se može pročitati i u nekim službenim odnosno poluslužbenim publikacijama Katoličke crkve među Hrvatima te u brojnim znanstveno-stručnim ostvarenjima. Ipak još tijekom sporenja splitskog nadbiskupa Markantuna de Dominisa (1602.-1616.) s bosanskim franjevcima šibenski svećenik Tadija Milenić 1609. g. izrazio je sumnju da je Duvno bilo sjedištem dijecezanskog biskupa jer da se to mjesto ne nalazi u rimskim registirima katoličkih biskupija. Potom je i makarski biskup fra Marijan Lišnjčić (1664.-1686.) pokušavao osporiti postojanje *Duvanjske biskupije*. Međutim nakon pojave kapitalnih djela iz crkvene povijesti iz perâ Farlatija, Gamsa, Eubela, Zeillera i dr., osporavanja *Delminijske biskupije* i rimskog Delminija odnosno Duvna

³⁷³ VANINO, Pojave, 145.

³⁷⁴ MANDIĆ, Duvanjska biskupija, 19-20; BULIĆ, Venancije 64, bilj. 3VANINO, Pojave, 145-146.

³⁷⁵ MARASOVIĆ – VRSALOVIĆ, Srednjovjekovna opatija, 184, bilj. 64.

kao njezinog središta uglavnom su splasnula. Kao temeljni argument navodnog postojanja *Delminijske biskupije* i Delminija kao njezinog službenog sjedišta navodi se biskup Malho, posvjedočen u korespondenciji pape Grgura I. Velikog. Međutim, iz analize pisama navedenog pape, u kojima se ovaj biskup spominje, razvidno je da on unatoč biskupskom redu nigdje u Dalmaciji nije obnašao službu dijecezanskog biskupa, a pogotovo ne u Delminiju za koji tadašnja vrela uopće ne znaju. Korespondencija pape Grgura I. Velikog kontroverznog biskupa Malha definira upraviteljem papinskog dalmatinskog patrimonija (*rector patrimonii apostolici in Dalmatia, rector patrimonii Sancti Petri in Dalmatia*) upravo onako kako su ga okarakterizirali Migne, Bulić (u kronotaksi salonitanskih biskupa), Cambi i Katičić. Delminij kao biskupsko sjedište ne prihvaća ni Barada. Malha je s dijecezanskim biskupom Delminija najprije poistovjetio Farlati, a nakon njega i Bulić, koji je odstupio od samostalno donesenog suda o ovoj osobi u kronotaksi salonitanskih biskupa. Nakon Bulića rijetki autori usudili su se posumnjati u Malha kao dijecezanskog biskupa Delminija a time i u navodno postojanje *Delminijske biskupije*. S obzirom na činjenicu da je *Duvanjska biskupija* postojala od kasnog srednjeg vijeka do potkraj 17. st., pojedini znanstvenici (ponajprije Farlati, Mandić, Vanino, Josip Lučić i Bagarić), pokušavali su dokazati njezinu tobožnju uspostavu još u antičkim vremenima te njezino kontinuirano egzistiranje do 17. st. U najnovije se vrijeme slični sudovi mogu susresti i u vrlo serioznim publikacijama, uključujući čak i konstatacije o kontinuitetu između tobožnje *Delminijske biskupije* i 1881. g. uspostavljene *Mostarsko-duvanjske biskupije*. Glavni inicijator ovih kontroverzija, kao što je već istaknuto, jest Daniele Farlati, kojega su, međutim, podacima iz hercegovačke i bosanske povijesti snabdjevali uglavnom bosanski franjevac Filip Lastrić Očevac (1700.-1783.) i neki drugi bosanski franjevci Lastrićevi suvremenici. Nesporazumi oko Malha kao tobožnjeg delminijskog biskupa proizilaze zapravo iz činjenice da je on kao biskup početkom posljednjeg desetljeća 6. st. upravljao papinskim dalmatinskim i prevalitanskim patrimonijem. Iz pisma kontroverznog pape Vigilija doznaje se da je ovu istu službu sredinom 6. st. obavljao jedan đakon, a iz korespondencije Grgura I. Velikog doznaje se da je nakon Malhova svrgavanja s ovog položaja na njegovo mjesto postavljen podđakon rimske crkve. Iz ovoga proizilazi da obnašatelj službe upravitelja papinskog dalmatinskog patrimonija nije morao biti biskup. U usporedbi s upraviteljima papinskih posjeda na Zapadu proizilazi da je to više izuzetak nego pravilo. Međutim, upravitelji papinskog dalmatinskog patrimonija, i kad nisu bili biskupi, kao papinski činovnici raspolagali su sa iznenađujuće visokim ovlastima prema dalmatinskom kleru. Za pape Grgura I. Velikog te ovlasti uključivale su i mogućnost zabrane nošenja palija salonitanskim nadbiskupima kao i pravo zabrane služenja liturgije. Ujedno su imali dužnost nadzora nad regularnošću izbora salonitanskih nadbiskupa, rješavanja sporova među pojedinim dalmatinskim biskupima, nadziranja uprave posjeda *Salonitanske nadbiskupije* i dr. Prije uklanjanja s položaja upravitelja papinskog dalmatinskog patrimonija slične je ovlasti imao i biskup Malho, koji je, nakon detronizacije, i sam bio podređen podđakonu Antoninu, koji ga je zamijenio na toj službi.

Osim biskupa Malha neki, ponajprije hrvatski autori, navode i druge "dokaze" o Delminiju kao tobožnjem sjedištu dijecezanskog biskupa odnosno o navodnom postojanju *Delminijske biskupije*. Među takvim "dokazima" jesu i: mučeništvo Svetog Venancija – tobože utemeljitelja ove biskupije - koje da se desilo upravo u Delminiju odnosno na duvanjskom prostoru, bilješka splitskog arhidakona Tome o posveti neke crkve od kapuanskog biskupa Germana u mjestu zvanom *civitas Delmis* – koje se također poistovjećuje s Delminijem; izrazi *montanorum* i *delminense* iz akata drugog crkvenog sabora održanog 533. g. u Saloni – koji se poistovjećuju s duvanjskim područjem, *delminensi ecclesia* iz akata drugog crkveno-državnog sabora održanog 928. g. u Splitu – koja se izjednačuje s *Delminijskom* odnosno *Duvanjskom biskupijom*; katalog katoličkih biskupija iz 12. st. (*Provinciale vetus*) u kojem se navodi i *civitas Delmenia* - koja se izjednačuje s Delminijem odnosno s Duvnom; bula pape Celestina III. od 1192. g. u kojoj je među sufraganima splitskog nadbiskupa naveden i *Delmitensem episcopatus* – koji se poistovjećuje s delminijskim odnosno duvanjskim biskupom; gotički natpis ispod kipa svetog Stjepana na grobljanskoj kapeli na Sustipanu u Splitu i dr.

Problemom *Delminijske* odnosno *Duvanjske biskupije* prvi se ozbiljnije pozabavio Dominik Mandić koji je 1935. g. temeljem osobnih istraživanja vatikanskih i drugih arhiva dokazao postojanje *Duvanjske biskupije* od 14. do 17. st. Ovu je biskupiju, zajedno s Makarskom i Šibenskom, utemeljio u ne sasvim jasnim okolnostima splitski nadbiskup Petar (1297.-1324.). Poput brojnih drugih katoličkih institucija u Bosni i Hercegovini i *Duvanjska biskupija* se ugasla tijekom 17. st. zbog osmanlijskih pustošenja. Međutim, Mandić se nije zadovoljio vrelima koja svjedoče o *Duvanjskoj biskupiji* nego se upustio i u istraživanje njenih tobožnjih antičkih korjena, koje čak traži i u vremenima prije cara Konstantina Velikog (306.-337.). Nakon Mandića, rijetki su se usudili posumnjati u Delminij kao biskupsko sjelo odnosno u postojanje antičke *Delminijske biskupije* i biskupa Malha kao prvog odnosno jednog od prvih njenih biskupa. Začudo, među takvima je bio i otac hrvatske ranokršćanske arheologije don Frane Bulić. Ovaj neosporni znanstveni autoritet čak je odstupio od vlastite prosudbi prihvativši Farlatijev sud o Malhu kao tobožnjem delminijskom biskupu.

Ni jedan argument koji se navodi kao potvrda teze o rimskom Delminiju kao biskupskom sjedištu odnosno postojanju *Delminijske biskupije* ne može izdržati znanstvenu kritiku. Za Sv. Venancija nikako se ne može dokazati da je mučen u Delminiju odnosno među Duvnjacima. Bilješka splitskog arhidakona Tome o posveti crkve u mjestu zvanom *civitas Delmis* od kapuanskog biskupa Germana ne odnosi se na Delminij niti na duvanjske prostore. German je biskupom Capue (blizu Rima) bio od 516. do 541. g. Predvodio je 519. g. izaslanstvo pape Hormise (514.-523.) bizantskom caru Justinu I. (518.-527.) i carigradskom patrijarhu Ivanu II. (518.-520.) radi okončanja prvog većeg crkvenog raskola poznatog pod imenom Akacijeva šizma, koja je trajala od 484. do 519. g. Arhidakon Toma *civitas Delmis* smješta istočno od Splita. Temeljem natpisa koji Toma u tom kontekstu spominje proizilazi da se *civitas Delmis* treba tražiti u Poljicima, točnije u Sumpetru kod Jesenica. Crkva koju je German posvetio treba se poistovjetiti s ranokršćanskom

bazilikom nad kojom je podignuta tamošnja crkva Sv. Petra. Pojmovi *montanorum* i *delminense* iz akata drugog Salonitanskog sabora ne odnose se na duvanjski prostor nego na Zagoru i središnji dio Poljica, koji su nastavali delmatski Onastini. Za kontroverznog biskupa Malha, koji se navodi kao prvi odnosno jedan od prvih delminijskih biskupa, ne može se dokazati da je na dalmatinskom prostoru obavljao službu dijecezanskog biskupa. Malho je tijekom prvih godina posljednjeg desetljeća 6. st. bio upraviteljem papinskog dalmatinskog patrimonija (*rector patrimonii sancti Petri in Dalmatia*). U vrijeme pape Grgura I. Velikog papinski su posjedi bili razasuti diljem Italije. Bilo ih je i po Siciliji, Sardiniji, Korzici, Južnoj Galiji, sjevernoj Africi te na dalmatinskim prostorima. U vrijeme pape Vigilija papinskim dalmatinskim patrimonijem upravljao je đakon, a nakon uklanjanja Malha s tog položaja zamjenio ga je podđakon rimske crkve. Ako je suditi prema korespondenciji papa Vigilija i Grgura I. Velikog, proizilazi da se sjedište upravitelja papinskog dalmatinskog patrimonija (dakle i biskupa Malha) nalazilo ili u samoj *Saloni* ili u njezinoj neposrednoj okolini. Nije isključeno da je u toj funkciji bio i jedinstveni ranokršćanski objekt iz *Gedata* (Gate) u Poljicima koji je i bio podignut u vrijeme pape Vigilija i bizantskog cara Justinijana I. Nema podataka da je u Malhovo vrijeme Delminij igrao ikakvu važniju ulogu te ga po svoj prilici zbog toga, kao i zbog činjenice da se nalazio podalje od glavnih komunikacija, ni ne spominje ni jedno kasnoantičko odnosno ranosrednjovjekovno vrelo. Biskupi takva mjesta nisu birali za svoja sjedišta. Odlukama Carskog sabora održanog 343./344. g. u Seridici (Sofija) kao i salonitanskih koncila održanih 530. i 533. g., također je bilo zabranjeno uspostavljanje biskupija u takvim mjestima. Nije isključeno da se i *delminensi ecclesia* iz akata drugog Splitskog sabora održanog 928. g., koja je sa siscijanskom i skardonitanskom nuđena hrvatskom narodnom biskupu (*episcopus Chroatensis*) Grguru (900.-929.), odnosi na sjelo upravitelja papinskog dalmatinskog patrimonija. Malhov slučaj dokazuje da je među njima bilo i biskupa. Nema dokaza koji bi potvrđivali da je Delminij u Malhovo vrijeme uopće postojao kao urbano naselje, kao što uostalom ne postoje ni izvori koji bi potvrdili da je na duvanjskom prostoru tijekom prve polovice 10. st. postojalo neko naselje dostojno za biskupsko sjedište. U slučaju *delminensi ecclesia* iz akata drugog Splitskog sabora ne može se potpuno isključiti ni mogućnost interpolacije koja bi se odnosila na *Duvanjsku biskupiju*, koje se biskup katkad titulira i kao *episcopus Delmitensis*. *Civitas Delmenia* iz kataloga katoličkih biskupija iz 12. st. (*Provinciale vetus*) odnosi se na mjesto koje arhiđakon Toma imenuje kao *civitas Delmis* a koje se po svoj prilici nalazilo u Sumpetru kod Jesenica. *Delmitensem episcopatus* iz bule pape Celestina III. koja se datira 1192. g., ne može se odnositi ni na delminijskog a ni na duvanjskog biskupa. Duvanjsku je biskupiju, kao što je već naglašeno, utemeljio splitski nadbiskup Petar (1297.-1324.). Budući da se *Delmitensem episcopatus* ubraja među sufragane splitskog nadbiskupa, pod njim se također ponajprije treba razumijevati ili sjedište upravitelja papinskog dalmatinskog patrimonija ili titula duvanjskog biskupa interpolirana u ovaj spis za postojanja *Duvanjske biskupije* ili čak i kasnije. Gotički natpis iz 1355. g. sa sustipanske kapele u Splitu prenesen je iz ruševina benediktinske opatije "Sv. Petra Pod Borovima", koja se nalazila istočno od Splita

na cesti koja je vodila prema Omišu. Biskupa Stjepana s ovog natpisa, dok se ne nađu i druge potvrde, neopravdano je uvrštavati među duvanjske biskupe, a još manje navoditi kao potkrjepu tezi o postojanju *Delminijske biskupije*.

Temeljem svega navedenog opravdano je zaključiti da se o rimskom Delminiju kao sjedištu dijecezanskog biskupa odnosno *Delminijskoj biskupiji* ne može govoriti kao o povijesnim činjenicama. S druge pak strane neosporno je da je od vremena splitskog nadbiskupa Petra do 17. st. postojala *Duvanjska biskupija*. Raspoloživa vrela, na publiciranju kojih je najviše radio Dominik Mandić, pokazuje da je ova biskupija nerijetko bila samo naslovnom biskupijom. *Duvanjska biskupija* od samog svog početka susrela se s gotovo nepremostivim poteškoćama uzrokovanih ponajprije ekspanzijom *Crkve bosanske*, a potom osmanlijskim pustošenjima. Pojedini njezini biskupi nisu mogli uopće stupiti na njezino tlo, a neki su bili prisiljeni sklanjati se na područje *Splitske nadbiskupije*, u kojoj su katkad obavljali i najviše službe.

VRELA

BATTHYÁNY	<i>Leges</i>	<i>Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium</i> , opera, et studio Ignatii comitis de I. de BATTHYÁNY episcopi Transilvaniae colectae, et illustratae. <i>Tomus primus</i> , Albae Carolinae 1785.
BLAŽEVIĆ	<i>Concilia et synodi</i>	Velimir BLAŽEVIĆ, <i>Concilia et synodi in territorio hodiernae Jugoslaviae celebrata</i> . Vicetiae 1967.
BULIĆ	Gregorio	Frane BULIĆ, S. Gregorio Magno papa nelle sue relazioni colla Dalmazia (a. 590.-604.). <i>Supplemento al: Bulletino di archeologia e storia dalm.</i> 27 (1904.) 17-47.
<i>Camera apostolica</i>		<i>Camera apostolica. Obligationes et solutiones camerale primo (1299-1560)</i> , sv. 1. (ed. Josip Barbarić – Josip Kolanović – Andrija Lukinović – Jasna Marković), Zagreb – Rim 1996.
CCSL, CXL		<i>Corpus Christianorum Series Latina, Volume CXL. S. Gregorii Magni Registrum epistularum, Libri I-VII.</i> (ed.: Dag Norbert), Tvrnholti (Belgien) MCMLXXXII.
CIL III		<i>Corpus Inscriptionum Latinarum. Inscriptiones Asiae Provinciarum Graecarum Illyrici Latinae III</i> , (ed.: TH. MOMMSEN, A. DOMASZEWSKI, O. HIRSCHFELD), Berolini, 1873 -1902).
ČRNČIĆ	<i>Letopis</i>	Dr. Ivan ČRNČIĆ, <i>Popa Dukljanina Letopis po latinsku i toga nekoliko i još nešto po brvatsku, po prepisu popa Jerolima Kaletića</i> . U Kraljevici, tiskom primorske tiskare, 1874.
DUCHESNE	Liber pontificalis	Louis DUCHESNE, <i>Liber pontificalis</i> , I, Paris 1955.
FARLATI	<i>Illyr. Sacr. I.</i>	<i>Illyrici sacri tomus primus. Ecclesia Salonitana ab eius exordio usque ad saeculum quartum aerae Christianae</i> . Auctore Daniele FARLATO presbytero Societatis Jesu. Venetiis MDCCLI.

- FARLATI *Illyr. Sacr. II* *Illyrici sacri tomus secundus. Ecclesia Salonitana. A quarto saeculo aere christiana usque ad exidium Salonae. Accessere Vita Diocletiani Imperatoris, Acta Sanctorum ex ejus genere, Marmora Salonitana. Auctore Daniele FARLATO presbytero Societatis Jesu. Venetiis MDCCLIII.*
- FARLATI *Illyr. Sacr. III* *Illyrici sacri tomus tertius. Ecclesia Spalatensis olim Salonitana. Auctore Daniele FARLATO presbytero Societatis Jesu. Venetiis MDCCLXV.*
- FARLATI *Illyr. Sacr. IV* *Illyrici sacri tomus quartus. Ecclesiae suffraganae metropolis Spalatensis. Auctore Daniele Farlato presbytero Societatis Jesu. Venetiis MDCCLXIX.*
- FERMENDŽIN *Acta Bosnae* *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum registis ab anno 925 usque ad annum 1752. Collegit et digessit P. Eusebius FERMENDŽIN, Zagrabiae 1892.*
- GREGORIUS *Registrum* *S. Gregorii Matgni, Registrum epistularum libri I-VII. Corpus Christianorum, Series Latina, sv. CXL, (Ed. Dag Norberg), Turnholti MCMLXXXII.*
- IlJug.* *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL. Situla 25. Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani, (ed. A. et J. ŠAŠEL) Ljubljana 1986.*
- Itinearia romana, I* *Itineraria Romana, I. (ed. O. Cuntz), Lipsiae 1929.*
- IVANIŠEVIĆ *Povijesni izvori* *Milan IVANIŠEVIĆ, Povijesni izvori. Salona christiana, "Arheološki muzej", Split, 1994., 105-195.*
- КЛАИЋ *Historia Salonitana* *Нада КЛАИЋ, Historia Salonitana maior. Посебна издања Српске академије наука и уметности, књ. CCCXCIX, Одељење друштвених наука, књ. 55, Београд 1967.*

KLAIĆ	<i>Izvori</i>	Nada KLAIĆ, <i>Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine</i> . "Školska knjiga", Zagreb 1972.
KOSTRENČIĆ STIPIŠIĆ ŠAMŠALOVIĆ	– <i>Codex</i> – <i>diplomaticus</i>	Marko KOSTRENČIĆ – Jakov STIPIŠIĆ – Miljen ŠAMŠALOVIĆ, <i>Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol. I</i> , Zagrabiae 1967.
KUKULJEVIĆ- SAKCINSKI	<i>Codex</i> <i>diplomaticus I,</i> <i>II</i>	<i>Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Monumenta historica Slavorum meridionalium</i> . Zagreb 1874, 1876.
KURTSCHIED	<i>Historia</i>	B. KURTSCHIED, <i>Historia iuris canonici. Historia institutorum ab ecclesiae fundatione usque ad Gratianum. Ad usum scholarum</i> , Romae 1951.
LEONIS XIII	<i>Litterae</i>	<i>Sanctissimi domini nostri Leonis divina providentia Papae XIII litterae apostolicae quibus hierarchia episcopalis in Bosnia et Herzegovina instituitur</i> . Romae MDCCCLXXXI.
MANDIĆ	<i>Acta</i> <i>franciscana</i>	Dr. O. fra Dominik MANDIĆ, <i>Acta franciscana Hercegovinae, Provinciarumque finitimarum tempore dominationis Othomanae tom. I. ab an. 1463.-1699.</i> , (ed. "Societas historica antiquitatibus franciscanis Iugoslavicis"), Mostar 1934.
MANSI	<i>Collectio, vol.</i> <i>IX, X</i>	<i>Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio</i> cujus Joannes Dominicus Mansi et post ipsius mortem Florentinus et Venetianus editores ab anno 1758 ad annum 1798, priores triginta unum tomos eddiderunt nunc autem continuata, et Deo favente absoluta. Vol. 9, 10, (ed. secunda), Graz 1960.
MIGNE	<i>Patrologia</i> <i>tomus 69</i>	<i>Patrologiae cursus completus sive bibliotheca universalis, integra, uniformis, commoda, oeconomica, omnium ss. Patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum qui ab aevo apostolico ad Inocentii III tempora floruerunt. Tomus LXIX: Magni Aurelii Cassiodori senatoris, viri patricii, consulares, et vivarensis oblati opera omnia. Praecedunt Vigili papae, Gildae</i>

- MIGNE *Patrologia, tomus 77* *Sapientis et Pelagii papae scripta universa. Parisii 1848. Patrologiae cursus completus sive bibliotheca universalis, integra, uniformis, commoda, oeconomica, omnium ss. Patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum qui ab aevo apostolico ad Inocentii III tempora floruerunt. Tomus 77: Sancti Gregorii Papae I cognomenta Magni, Opera omnia. Accurante Jacques Paul MIGNE. Tomus tertius. Parisii 1849.*
- MIGNE *Patrologia tomus 98* *Patrologiae cursus completus sive bibliotheca universalis, integra, uniformis, commoda, oeconomica, omnium ss. Patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum qui ab aevo apostolico ad Inocentii III tempora floruerunt. Tomus 98: Saeculum nonum. Carolini scriptores qui in ecclesia latina floruerunt. B. Caroli Magni imperatoris opera omnia juxta editiones memoratissimas Baluzii, Pertizii, Cajetani Cannii recensita et nunc primum in unum collecta. Accurante Jacques Paul MIGNE. Parisii 1851.*
- МИЈУШКОВИЋ *Летопис* *Славко МИЈУШКОВИЋ, Летопис пона Дукљанина. (Увод, превод и коментар др. Славко Мијушковић). "Библиотека 'Луча' 19", Титоград 1967.*
- MOŠIN *Ljetopis* *Vladimir MOŠIN, Ijetopis papa Dukljanina. Latinski tekst sa hrvatskim prijevodom i "hrvaska kronika". (ed. Dr. Vladimir Mošin). "Matica hrvatska", Zagreb 1950.*
- PORFIROGENET *O upravljanju* *Konstantin PORFIROGENET, O upravljanju Carstvom. (priredio Mladen Švab). "August Cesarec" – AGM, Zagreb 1994.*
- PROCOPIUS *Bellum Gothicum, IV* *Procopius of Caesarea, The Gothic War (Bellum Gothicum) I-IV. Loeb Classical Library, London 1968-78.*
- RAČKI *Documenta* *Franjo RAČKI, Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia. Monumenta spectantia abhistoriam Slavorum meridionalium, vol. 7, Zagrabiae 1877.*

RAVENNATIS ANONYMI	<i>Cosmographia</i>	RAVENNATIS ANONYMI, <i>Cosmographia et Gvidonis Geographica</i> , (ed. M. PINDER -G. PARTHEY) Aalen 1962.
REGISTRUM		<i>Gregorii I. Papae registrum epistolarum</i> , <i>Tomus I.</i> (ed. Paulus Ewald – Ludovicus M. Hartmann), Berlin 1891. (MGH Epistolae 1).
REGISTRUM EPISTVLARVM		<i>S. Gregorii Magni Registrum epistularum libri I-VII</i> (ed. Dag NORBERG). <i>Corpus Christianorum, Series Latina CXL. Turnholti MCMLXXXII.</i>
SMIČIKLAS	<i>Codex diplomaticus</i>	Tade MIČIKLAS, <i>Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae</i> , <i>Vol. II. Diplomata saeculi XII. continens (1101-1200.)</i> . Zagrabiae 1904.
STIPIŠIĆ ŠAMŠALOVIĆ	- <i>Diplomatički zbornik</i>	Jakov STIPIŠIĆ – Miljen ŠAMŠALOVIĆ, <i>Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavo- nije, Svezak I. Listine godina 743-1100.</i> “Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti”, Zagreb 1967.
ŠIŠIĆ	<i>Priručnik izvora</i>	Ferdo ŠIŠIĆ, <i>Priručnik izvora hrvatske historije, dio I. čest 1 (do god. 1107.)</i> , Zagreb 1914.
ШИШИЋ	<i>Aemonuc</i>	<i>Aemonuc nona Дукљанина</i> . “Српска кра- љевска академија”, Београд-Загреб, 1928.
ŠKEGRO	<i>Inscriptiones</i>	Ante ŠKEGRO, <i>Inscriptiones Latinae et Graecae Bosniae et Hercegovinae.</i> <i>Opusc. Archaeol. 21 (1997.) 85-116.</i>
THALLÓCZY JIREČEK SUFFLAY	- <i>Acta</i>	Ludovicus de THALLÓCZY – Constantinus JIREČEK – Emilianus de SUFFLAY, <i>Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia.</i> Vindibonae 1913.
Thomas ARCHIDIACONUS	<i>Historia salonitana</i>	Thomas ARCHIDIACONUS, <i>Historia salonitana.</i> (ed. Franjo Rački). <i>M.S.H.S.M. XXVI, Scriptores, vol. III.</i> , Zagrabiae 1894.
Toma ARHIDAKON	<i>Kronika</i>	Toma ARHIDAKON, <i>Kronika</i> , “Čakavski sabor”, Split 1977.
TURCHI	<i>De ecclesiae</i>	O. TURCHI, <i>De ecclesiae Camerinensis pontificibus libri VI</i> , Romae 1762.

- UGHELLI *Italia Sacra, VI* *Italia sacra sive de episcopibus Italiae, et insularum adjacentium tomus sextus. Completeus Metropolitanas, earumque suffraganeas ecclesias, que in Campaniae Felicis, Aprutii, Hirpinorumque Neapolitani Regni claris Provinciis recensentur. Auctore D. Ferdinando Ughello Florentino abbate SS. Vincentii, & Anastasii ad Aquas Sabias Ordinis Cisterciensis, & Sacrae Congregationis Indicis Consultore. Editio Secunda aucta, & emendata. Cura et studio Nicolai Coleti, Ecclesiae S. Moysis Venetiarum Sacerdotis Alumni. Venetiis MDCCXX.*
- Бизантиски извори, I* *Бизантиски извори за историју народа Југославије, том I. Српска академија наука и уметности. Посебна издања, књ. CCXLI, Византолошки институт, књ. 3. "Научна књига", Београд 1955.*

LITERATURA

- ANČIĆ *Duvanjska biskupija* Jozo ANČIĆ, *Duvanjska biskupija i duvanjski sabor*. "Crkva na kamenu", Mostar 1990.
- ANČIĆ *Osvrt na mišljenje* Jozo ANČIĆ, *Osvrt na mišljenje dr. Ante Škegre o duvanjskoj biskupiji. Crkva na kamenu, kolovoz-rujan 2000.*, 15.
- ANTOLJAK *Hrvati* Stjepan ANTOLJAK, *Hrvati u prošlosti*. "Književni krug", Split 1992.
- ATANACKOVIĆ-SALČIĆ *Zaštita* Vukosava ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, *Zaštita antičkog epigrafskog psomenika iz Karlova Hana (Prisoje) kod Duvna. Hercegovina 5 (1986.)* 7-17.
- BABIĆ *Hrvatske zemlje* Vladimir BABIĆ, *Hrvatske zemlje u ranofeudalno doba (od VII. do XII. stoljeća)*. *Historija naroda Jugoslavije*. "Školska knjiga", Zagreb 1953., 177-244.

BAGARIĆ	<i>Povijest</i>	Ivo BAGARIĆ, <i>Duvno. Povijest župa duvanjskog samostana. Prigodom 150. obljetnice današnje župe Duvno 1839-1989.</i> , Duvno 1989.
BAGARIĆ	Duvno	Ivo BAGARIĆ, Duvno u doba Ilira, Rimljana i hrvatskih vladara. Prvi hrvatski kralj Tomislav. <i>Zbornik radova</i> . "Zajednica Duvnjaka Tomislavgrad", Zagreb 1998., 19-36.
BAKULA	<i>Schematismus</i>	Petar BAKULA, <i>Schematismus topographico = historicus custodiae provincialis et vicariatus apostolici in Hercegovina</i> . Spalati 1867.
BARADA	Topografija	Miho BARADA, Topografija Porfirogenetove Paganije. <i>Starohrvatska prosvjeta. Arheološko-historijski časopis 2 (1928.)</i> 37-54.
BARADA	Episcopus	Miho BARADA, Episcopus chroatensis. <i>Croatia sacra 2 (1931.)</i> 161-215.
BASLER - BEŠLAGIĆ	Duvanjsko polje	Đuro BASLER – Šefik BEŠLAGIĆ, Duvanjsko polje. <i>Enciklopedija likovnih umjetnosti 2 (1962.)</i> 137.
BASLER - KREŠEVLJKOVIĆ	Duvno	Đuro BASLER – Hamdija KREŠEVIJAKOVIĆ, Duvno (prije Župan – Potok, Županjac i Tomislavgrad). <i>Enciklopedija likovnih umjetnosti 2 (1962.)</i> 138.
BASLER	<i>Arhitektura</i>	Đuro BASLER, <i>Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini</i> . "Veselin Masleša", Sarajevo 1972.
BASLER	Povijest kršćanstva	Đuro BASLER (alias Juraj KUJUNDŽIĆ), Povijest kršćanstva na tlu Mostarko-duvanjske biskupije do ranog srednjeg vijeka. <i>Nova et vetera 32 (1982.)</i> 139-148.
BASLER	Kasnoantičko doba	Đuro BASLER, Kasnoantičko doba. <i>Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast</i> . "Veselin Masleša", Sarajevo 1984., 309-373.
BASLER	Doba	Đuro BASLER, Kasnoantičko doba. <i>Kulturna istorija Bosne i Hercegovine.</i> , Sarajevo 1966., 303-365.

BASLER	<i>Kršćanska arheologija</i>	Đuro BASLER, <i>Kršćanska arheologija</i> . "Crkva na kamenu", Mostar, 1986.
BASLER	<i>Arheologija</i>	Đuro BASLER, <i>Kršćanska arheologija</i> , "Crkva na kamenu", Mostar, 1990.
BASLER	Arheološki spomenici	Đuro BASLER, Arheološki spomenici kršćanstva u Bosni i Hercegovini do XV. stoljeća. Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne. <i>Radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja Bosanske biskupije /1089-1989/</i> . "Vrhbosanska visoka teološka škola", Sarajevo 1991., 1-9.
BASLER	<i>Arhitektur</i>	Đuro BASLER, <i>Spätantike und frühchristliche Architektur in Bosnien und der Herzegowina</i> . (Redigiert von Renate PILLINGER – Andreas PÜTZ – Hermann VETTERS), Wien 1993.
BENKOVIĆ	<i>Naselja Bosne i Hercegovine</i>	Ambrozije BENKOVIĆ, <i>Naselja Bosne i Hercegovine sa katoličkim stanovništvom. Katoličke župe Bosne i Hercegovine i njihove filijale od XII. vijeka do danas</i> . Đakovo 1966.
BILOGRIVIĆ	<i>Katolička crkva</i>	Nikola BILOGRIVIĆ, <i>Katolička crkva na području današnje Banjalučke biskupije do invazije Turaka. Topološke i povijene crtice</i> . <i>Studia Vrhbosnensia</i> – 10. "Vrhbosanska katolička teologija", Sarajevo 1998.
Bizant ili Bizantsko Carstvo		Bizant ili Bizantsko Carstvo. <i>Hrvatska enciklopedija</i> , 2. Be-Đa. "Leksikografski zavod 'Miroslav Krleža'", Zagreb 2000., 147-153.
BOGOVIĆ	Pomicanje sjedišta Krbavske biskupije	Mile BOGOVIĆ, Pomicanje sjedišta Krbavske biskupije od Mateja Maruta do Šimuna Kožičića Benje. <i>Zbornik radova sa znanstvenog skupa "Krbavska biskupija u srednjem vijeku"</i> . Rijeka-zagreb 1986., 41-81
BOJANOVSKI	Bilješke	Ivo BOJANOVSKI, Bilješke iz arheologije I. <i>Naše starine</i> 9 (1964.) 193-198.
BOJANOVSKI	Crkvina	Ivo BOJANOVSKI, Crkvina, Crvenica, Duvno-kasnoantička

- bazilika, praistorijski i antički nalazi. *Arheološki pregled* 7 (1965.) 134-140.
- BOJANOVSKI Prisoje Ivo BOJANOVSKI, Prisoje, Buško blato, Duvno – kasnoantička bazilika. *Arheološki pregled* 10 (1968.) 162-165.
- BOJANOVSKI Potvrda Ivo BOJANOVSKI, Nova epigrafska potvrda Delminiuma sa Đuvanskog polja. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 25 (1970.) 5-18.
- BOJANOVSKI Ceste Ivo BOJANOVSKI, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Djela Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine XI.VII/2. Sarajevo 1974.
- BOJANOVSKI Confirmation Ivo BOJANOVSKI, Nouvelle confirmation epigraphique de Delminium dans le champ de Duvno. *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums, Archaeolog.* 5 (1975.) 41-56.
- BOJANOVSKI Delminium Ivo BOJANOVSKI, Delminium. *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 3, Zagreb 1984., 412-413.
- BOJANOVSKI *Bosna i Hercegovina* Ivo BOJANOVSKI, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Djela Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine LXVI/6. Sarajevo 1988.
- BRANDT Doba Miroslav BRANDT, *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka. Knjiga prva*, "Sveučilišna naklada Liber", Zagreb 1980.
- BRATOŽ Razvoj organizacije Rajko BRATOŽ, Razvoj organizacije zgodnjekršćanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoljeća. *Zgodovinski časopis* 40/4 (1986.) 363-395.
- BRATOŽ Die Entwicklung der Kirchenorganisation in den Westbalkanprovinzen (4. bis 6. Jahrhundert). *Miscellanea Bulgarica* 5 (1987.) 149-196.

BRATOŽ	Kirche	Rajko BRATOŽ, Die frühchristliche Kirche in Makedonien und Rom. <i>Klassisches Altertum, Spätantike und frühes Christentum</i> . Adolf Lippold zum 65. Geburtstag gewidmet. (Herausgegeben von Karlheinz Dietz, Dieter Hennig und Hans Kaletsch), Würzburg 1993., 509-551.
BUDAK	<i>Prva stoljeća</i>	Neven BUDAK, <i>Prva stoljeća Hrvatske</i> . "Hrvatska sveučilišna naklada", Zagreb 1994.
BULIĆ- BERVALDI	Kronotaksa	Frane BULIĆ – Josip BERVALDI, Kronotaksa solinskih biskupa. <i>Bogoslovska smotra</i> 3 (1912.) 121-145; 225-241.
BULIĆ - BERVALDI	<i>Kronotaksa biskupa</i>	Don Fr. BULIĆ – dr. J. BERVALDI, <i>Kronotaksa solinskih biskupa</i> . Zagreb 1912.-1913.
BULIĆ	Venancije	Frane BULIĆ, Sv. Venancije prvi biskup solinski i mučenik duvanjski. <i>Vjesnik Hrvatskog arheološkoga društva</i> , n. s. 15 (1928.) 55-71.
BULIĆ	<i>Po ruševinama</i>	Don Frane BULIĆ, <i>Po ruševinama stare Salone</i> . Prilog Vjesniku za arheologiju i historiju Dalmatinsku, sv. 79., "Arheološki muzej", Split, 1986.
BULIĆ	<i>Izabrani spisi</i>	Frane BULIĆ, <i>Izabrani spisi</i> , "Književni krug", Split, 1984.
BULIĆ	Kvirin	Frano BULIĆ, Sv. Kvirin, biskup i mučenik grada Sisciae [Siska]. <i>Od nepobjedivog Sunca do Sunca pravde. From the Invincible Sun to the Sun of the Justice. Rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj. Early Christianity in Continental Croatia</i> . "Arheološki muzej", Zagreb 1994., 13-15.
BUTURAC - IVANDIJA	<i>Povijest</i>	Dr Josip BUTURAC – Dr Antun IVANDIJA, <i>Povijest katoličke crkve među Hrvatima</i> , "Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda", Zagreb 1973.
CAMBI	Neki problemi	Nenad CAMBI, Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj

- jadranskoj obali. *Materijali XII (1976.)* 239-282.
- CAMBI Excavations Nenad CAMBI, Unpublished Excavations and Finds of Early Christian Period in Yugoslavia. *Atti del IX Congr. intern. di arch. crist. 2.* Città del Vaticano – Roma 1978.,
- CAMBI Arhitektura Nenad CAMBI, Arhitektura Narone i njezina teritorija u kasnoj antici. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti (11) (1984./1985.)* 33-59.
- CAMBI Kontinuitet Nenad CAMBI. Kontinuitet ili diskontinuitet: kasna antika – rani srednji vijek? *Historijski zbornik 52 (1999.)* 107-116.
- CAMBI L'âge de Justinien Nenad CAMBI, L'âge de Justinien en Dalmatie et en Istrie. *Acta XIII congressus internationalis archaeologiae christiana. Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju, II,* Città del Vaticano – Split 1998., 933-958.
- CHEVALIER *Ecclesiae, I* Pascale CHEVALIER, *Ecclesiae Dalmatiae. Starokršćanska arhitektura u Rimskoj provinciji Dalmaciji (4.-7. st.). Salona II. Tome 1 – Catalogue. Recherches archéologiques franco-croates. Dirigées par N. Duval et E. Marin. "Arheološki muzej Split-Collection de l'école Française de Rome 194/2", Rome-Split 1995.*
- CHEVALIER *Ecclesiae, II* Pascale CHEVALIER, *Ecclesiae, II, Ecclesiae Dalmatiae. Starokršćanska arhitektura u Rimskoj provinciji Dalmaciji (4.-7. st.). Salona II. Tome 2 – Illustrations et conclusions. Recherches archéologiques franco-croates. Dirigées par N. Duval et E. Marin. "Arheološki muzej Split-Collection de l'école Française de Rome 194/2", Rome-Split 1995.*
- CICVARIĆ Ubikacija Ivan CICVARIĆ, Ubikacija starokršćanskog Ludruma. *Croatica*

		<i>christiana periodica. Časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilšta u Zagrebu XX/38 (1996.) 161-172.</i>
CICVARIĆ	Županijski ustroj	Ivan CICVARIĆ, Županijski ustroj Hrvatske za vrijeme kralja Tomislava. <i>Prvi hrvatski kralja Tomislav. Zbornik radova, Zagreb 1998., 231-258.</i>
ČAČE	Civitates	Slobodan ČAČE, Civitates Dalmatiae u "Kozmografiji" Anonima Ravenjanina. <i>Diadora 15 (1993.) 347-440.</i>
DRAGANOVIĆ	Katolička crkva	Krunoslav DRAGANOVIĆ, <i>Katolička crkva u Bosni i Hercegovini nekad i danas. (Prilog uz istoimenu historijsko-statističku kartu). "Tisak Nadbiskupske tiskare", Zagreb 1934.</i>
DRAGANOVIĆ	Stjepanska biskupija	Krunoslav DRAGANOVIĆ, Tobožnja "Stjepanska biskupija – Ecclesia Stephanensis" u Hercegovini. <i>Croatia sacra. Arkiv za crkvenu povijest Hrvata 7 (1934.) 29-58</i>
DRAGANOVIĆ	Sredovječna Bosna	Krunoslav DRAGANOVIĆ, Katolička Crkva u sredovječnoj Bosni. <i>Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine. "Hrvatsko kulturno društvo 'Napredak'", Sarajevo 1942., 685-766.</i>
DRAGANOVIĆ	Le diocesi	Krunoslav Stjepan DRAGANOVIĆ, Le diocesi croate. <i>Croazia sacra. Un popolo lotta per i suoi ideali sul confine tra l'oriente e l'occidente. Roma 1943., 181-231.</i>
EUBEL	Hierarchia	<i>Hierarchia catholica medii aevi sive summorum pontificum, s. r. e. cardinalium, ecclesiarum antistitum. Series ab anno 1198 usque ad annum 1431 perducta e documentis tabularii praesertim Vaticani collecta, digesta, edita per Conradum EUBEL, s. theol. doct. (editio altera). Monasterii MDCCCXIII.</i>
FELICIANGELI	Cronotassi	B. FELICIANGELI, <i>Cronotassi dei papi antichi vescovi di Camerino. Camerino 1921.</i>

GABRIČEVIĆ	<i>Studije</i>	Branimir GABRIČEVIĆ, <i>Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta</i> . "Književni krug", Split, 1987.
GAMS	<i>Series</i>	Pius Bonifacius GAMS, <i>Series episcoporum Ecclesiae Catholicae</i> , Graz 1957.
GOUNAROPOULOU
-HATZOPOULOS	Voie Égnatienne	L. GOUNAROPOULOU - M. B. HATZOPOULOS, Les milliaires de la voie Egnatienne entré Héraclée des Lyncestes et Thessalonique. <i>Meletēmata 1</i> , Athènes 1985.
GOLDSTEIN	O Tomislavu	Ivo GOLDSTEIN, O Tomislavu i njegovom dobu. <i>Radovi Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu 18 (1985.)</i> 23-55.
GOLDSTEIN	<i>Bizant</i>	Ivo GOLDSTEIN, <i>Bizant na Jadranu</i> . "Latina et graeca" - Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, Zagreb 1992.
GOLDSTEIN	<i>Srednji vijek</i>	Ivo GOLDSTEIN, <i>Hrvatski rani srednji vijek</i> . "Novi liber" – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu", Zagreb 1995.
GOLUŽA	<i>Povijest Crkve</i>	Božo GOLUŽA, <i>Povijest Crkve</i> , Biblioteka Verbum – 1. "Teološki institut Mostar", Mostar, 1998.
GRMEK	Les
conséquences	Mirko GRMEK, Les conséquences de la peste de Justinien dans L'Illyricum. <i>Acta XIII congressus internationalis archaeologiae christianae. Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju, II. Città del Vaticano – Split 1988.</i> , 787-794
GUNJAČA	<i>Ispravci, I.</i>	Dr. Stjepan GUNJAČA, <i>Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji. Knjiga I. Izvori (analiza i kritika)</i> ., "Školska knjiga" – "Centar za kulturnu djelatnost omladine", Zagreb 1973.
HAMMOND	The Western
Part	N. G. L. HAMMOND, The Western Part of the Via Egnatia. <i>Journal of the Roman Studies 64 (1974.)</i> 185-194.
HOFFER	Dva odlomka	Aleksandar HOFFER D. I., Dva odlomka iz povećeg rada o kršćan-

		skoj crkvi u Bosni. 59. <i>Spomen knjiga iz bosne. Biskupu Strossmayeru</i> . Sarajevo 1901., 59-142.
<i>Hrvatski leksikon</i>		<i>Hrvatski leksikon I. svezak A-K</i> , "Naklada Leksikon d. o. o.", Zagreb 1996.
IMAMOVIĆ	Počeci	Enver IMAMOVIĆ, Počeci kršćanstva na tlu Bosne i Hercegovine u svjetlu pisanih izvora i arheoloških spomenika. <i>Tribunia 7 (1983.)</i> 37-58.
IMAMOVIĆ	Prostor	Enver IMAMOVIĆ, Prostor Bosne i Hercegovine u prethistoriji i antici. <i>Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata (grupa autora)</i> , "Štab Vrhovne komande oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine". Sarajevo 1994., 9-33.
IMAMOVIĆ	Prostor Bosne i Hercegovine	Enver IMAMOVIĆ, Prostor Bosne i Hercegovine u prethistoriji i antici. <i>Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata (grupa autora)</i> , drugo izdanje. "Bosanski kulturni centar", Sarajevo 1998., 13-41.
IVANIŠEVIĆ	Salonitanski biskupi	Milan IVANIŠEVIĆ, Salonitanski biskupi. <i>Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 86 (1993.)</i> 223-252.
IVANIŠEVIĆ	Sveti vjerovjesnici	Milan IVANIŠEVIĆ, Sveti vjerovjesnici i mučenici splitske biskupije na mozaiku Iva Dučića. Uz 25. obljetnicu splitske nadbiskupije i metropolije. <i>Hrvatska obzorja. Časopis Matice hrvatske – Split 4 (1994.)</i> 807-815.
JADRIJEVIĆ	Mučenici	Dr. fra Ante JADRIJEVIĆ, Starokršćanski mučenici iz Dalmatinske Hrvatske. <i>Nova revija XX/2-6 (1941.)</i> 5-14.
JARAK	Povijest	Mirja JARAK, Povijest starokršćanskih zajednica na tlu kontinentalne Hrvatske. <i>Od nepobjedivog Sunca do Sunca pravde. From the Invincible Sun to the Sun of the Justice. Rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj. Early Christianity in Continental Croatia</i> . "Arheološki muzej", Zagreb 1994., 17-39.

JELIČIĆ- RADONIĆ	Uvod	Jasna JELIČIĆ-RADONIĆ, Uvod. u: Jasna JELIČIĆ-RADONIĆ i suradnici, <i>Gata</i> , 7-14.
JELIČIĆ- RADONIĆ i suradnici	<i>Gata</i>	Jasna JELIČIĆ-RADONIĆ i suradnici, <i>Gata. Crkva Justinijanova doba. A Church from Justinian's Time.</i> "Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture – Split", Posebna izdanja, Split 1994.
JELIČIĆ- RADONIĆ	Kompleks	Jasna JELIČIĆ-RADONIĆ, Ranokršćanski kompleks u Gatima. <i>Poljica. Godišnjak poljičkog dekanata 20 (1995.)</i> 139-148.
JELENIĆ	<i>Povijest</i>	Julijan JELENIĆ, <i>Povijest Hristove crkve, sv. I.</i> Zagreb 1921.
JELENIĆ	Biskupija	Julijan JELENIĆ, Mostarsko-duvanjska biskupija. <i>Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, II. knj.</i> , Zagreb 1925., 1048.
JIREČEK	<i>Geschichte</i>	Konstantin JIREČEK, <i>Geschichte der Serben, I.</i> , Gotha 1911.
JONES	Church	A. H. M. JONES, Church Finance In The Fifth And Sixth Centuries. <i>Journal of Theological Studies, New series, vol. II</i> , Oxford 1960., 84-94.
JURIŠIĆ	<i>Katolička crkva</i>	Karlo JURIŠIĆ, <i>Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine.</i> "Kršćanska sadašnjost", Zagreb 1972.
KAER	Laureatae	P(etar) KAER, Laureatae. <i>Bulletino di Archeologia e storia Dalmata, 11 (1888.)</i> 57-61.
KAER	Dvije Opatije	D. P(etar) KAER, Dvije Opatije Sv. Petra Gumajskoga i Sv. Stjepana de Pinis u staroj spljetskoj nadbiskupiji za doba hrvatske dinastije. Prilog k <i>Bulletino di Archeologia e storia Dalmata, 13 (1890.)</i> 1-96.
KATIČIĆ	<i>Na isbodištu</i>	Radoslav KATIČIĆ, <i>Na isbodištu. Književnost u hrvatskim zemljama od 7. do 12. stoljeća.</i> "Matica hrvatska", Zagreb 1994.
KATIČIĆ	<i>Litterarum studia</i>	Radoslav KATIČIĆ, <i>Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog</i>

		<i>srednjovjekovlja. "Matica hrvatska", Zagreb 1998.</i>
KATIĆ	<i>Rasprave</i>	Lovre KATIĆ, <i>Rasprave i članci iz hrvatske povijesti. "Književni krug", Split 1993.</i>
KLAIĆ	<i>Povijest</i>	Nada KLAJĆ, <i>Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. (II. izd.). "Školska knjiga", Zagreb 1975.</i>
KLAIĆ	<i>Povijest Hrvata</i>	Nada KLAJĆ, <i>Povijest Hrvata u srednjem vijeku, "Globus", Zagreb 1990.</i>
KLAIĆ	<i>Od najstarijih vremena</i>	Vjekoslav KLAJĆ, <i>Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća. Svezak I. Zagreb 1899.</i>
KNEZOVIĆ	<i>Povijest</i>	Dr fra Oton KNEZOVIĆ, <i>Hrvatska povijest od najstarijeg doba do godine 1918. "Hrv. knjiž. Društvo sv. Jeronima", Zagreb 1935.</i>
KOCIJANIĆ	<i>Pape</i>	Juraj KOCIJANIĆ, <i>Pape i hrvatski narod. (I. izd. Zagreb 1927.).</i> Izmijenjeno i dopunjeno izdanje. (Priredio don Anto Baković). "Hrvatski populacijski pokret", Zagreb 1998.
KOLARIĆ	<i>Povijest</i>	Juraj KOLARIĆ, <i>Povijest kršćanstva na našem tlu prije dolaska Hrvata. "Školska knjiga", Zagreb 1993.</i>
KOLARIĆ	Kršćanstvo	Juraj KOLARIĆ, <i>Povijest kršćanstva na našem tlu prije dolaska Hrvata. u: Živko JAKIĆ, Povijest staroga svijeta. "Školska knjiga", Zagreb 1993., 174-183.</i>
KOLARIĆ	<i>Povijest kršćanstva</i>	Juraj KOLARIĆ, <i>Povijest kršćanstva u Hrvata. "Sveučilište u Zagrebu – Studia Croatica", Zagreb 1998.</i>
KOSTREŃIĆ	<i>Povijest</i>	Marko KOSTREŃIĆ, <i>Hrvatska pravna povijest, Zagreb 1919.</i>
KOŠČAK	Pripadnost	Vladimir KOŠČAK, <i>Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora 925-928. Historijski zbornik 33-34 (1980.-1981.) 291-355.</i>
KOVACHEVIĆ	Црна Гора	Др Јован КОВАЧЕВИЋ, <i>Црна Гора у доба Римског Царства, (Историја Црне Горе књига прва од најстаријих времена до краја XII вијека., Титоград 1967., 143-277.</i>
KOVAČIĆ	Splitska metropolija	Slavko KOVAČIĆ, <i>Splitska metropolija u dvanaestom stoljeću. u: Krbavska</i>

		biskupija u srednjem vijeku. <i>Zbornik radova znanstvenog simpozija u povodu 800. Obljetnice osnutka krbauske biskupije, održanom u Rijeci 23-24. travnja 1986. godine.</i> (Ur. Mile Bogović). "Visoka bogoslovna škola u Rijeci" – "Kršćanska sadašnjost", Rijeka – Zagreb 1988., 11-39.
KOVAČIĆ	Makarska	Don Slavko KOVAČIĆ, Makarska biskupija. U: Sanja Božek, <i>Iz riznice makarske katedrale</i> . "Gradski muzej Makarska", Makarska 1995., 11-16.
KOVAČIĆ	Makarska biskupija	Slavko KOVAČIĆ, Makarska biskupija. Makarski biskup fra Bartul Kačić Žarković Brist, 1572. – Sućuraj, 1645. Život – djelo – vrijeme. <i>Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Sućurju, 24. lipnja 1995.</i> , 113-138.
KRŠNJAVI	<i>Zur Historia</i>	Isidor KRŠNJAVI, <i>Zur Historia Salonitana des Thomas Archidiaconus von Spalato</i> . Zagreb 1900.
KRŠNJAVI	Podlistak	Isidor KRŠNJAVI, Podlistak u narodnim novinama, 15. 5. 1901., Nr. 112.
LUCCARI	<i>Copioso</i>	Giacomo di Pietro LUCCARI, <i>Copioso ristretto degli annali di Ragusa</i> . Venetiae 1605.
LUCIUS	<i>Inscriptiones</i>	Ioannes LUCIUS, <i>Inscriptiones Dalmaticae</i> , Venetiis 1673.
LUČIĆ	Dumno	Josip LUČIĆ, Dumno. u: <i>Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique</i> , sv. 14. Paris 1960., 1020-1024.
LUKINOVIĆ	<i>Zagreb</i>	Andrija LUKINOVIĆ, <i>Zagreb – devetstoljetna biskupija</i> . "Nadbiskupski duhovni stol" – "Glas koncila", Zagreb 1995.
MANDIĆ	Duvanjska biskupija	Dr. O. fra Dominik MANDIĆ, Duvanjska biskupija od XIV.-XVII. stoljeća. <i>Croatia sacra. Arkiv za crkvenu povijest Hrvata 5 (1935.)</i> 3-98.
MANDIĆ	Gdje je bilo	N[edeljko] M[andić] (alias Dominik MANDIĆ), Gdje je bilo sjelo biskupije Sarsiterensis? <i>Dobri Pastir 8 (1957.)</i> 65-68.
MANDIĆ	Venancij	Dominik MANDIĆ, Sv. Venancij ili sv. Dujam prvi biskup i osnovaltelj

MANDIĆ	Rasprave	solinsko-splitske biskupije? <i>Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti</i> . "Hrvatski povijesni institut", Roma 1963.
MANDIĆ	Ponovo	Dominik MANDIĆ, <i>Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti</i> . "Hrvatski povijesni institut", Rim, 1963.
MANDIĆ	Sijelo	Dominik MANDIĆ, Ponovno o sijelu biskupije Sarsiterensis. <i>Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti</i> . "Hrvatski povijesni institut", Rim, 1963., 24-31.
MANDIĆ	Sijelo	Dominik MANDIĆ, Gdje je bilo sijelo biskupije Sarsiterensis? <i>Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti</i> . "Hrvatski povijesni institut", Rim, 1963., 19-23.
MANDIĆ	Bosna i Hercegovina	Dominik MANDIĆ, <i>Bosna i Hercegovina. Povijesno-kritička istraživanja. Sv. I. Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine</i> . (II. izd.), "ZIRAI. Zajednica izdanja ranjeni labud". Chicago – Rim 1978.
MANDIĆ	Gradine	Mihovil MANDIĆ, Gradine, Gromile i druge starine u okolici Livna. <i>Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu</i> 47 (1935.) 7-16.
MARASOVIĆ – VRSALOVIĆ	Srednjovjekovna opatija	Tomislav MARASOVIĆ – Dasen VRSALOVIĆ, Srednjovjekovna opatija na Sustipanu u Splitu. <i>Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku</i> 65-67 (1963.-1965.) 175-208.
MARGETIĆ	Odnosi	Lujo MARGETIĆ, Odnosi Liburnije i Isre u antici i ranom srednjem vijeku. <i>Radovi Instituta JAZU u Zadru</i> 35 (1993.) 37-61.
MARGETIĆ	Historia Salonitana	Lujo MARGETIĆ, Historia Salonitana i Historia Salonitana Maior – neka pitanja. <i>Historijski zbornik XLV/II/1</i> (1994.) 1-36.
MARGETIĆ	Neka državno-pravna pitanja	Lujo MARGETIĆ, Neka državno-pravna pitanja odnosa Hrvatske prema Splitu u ranom srednjem vijeku. <i>Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku</i> 87-89 (1994.-1996.) 269-287.

MARIĆ	Nekropola	Zdravko MARIĆ, Kasnoantička nekropola na pristorijskoj gradini u Koritima kod Duvna. <i>Simpozijum "Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena" održan 24-26. oktobra 1968. u Mostaru</i> . Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. XII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 4, Sarajevo 1969., 239-243
MARIN	Kontinuitet	Emilio MARIN, Kasnoantički kontinuitet u srednjovjekovnom Splitu. <i>Mogućnosti. Književnost, umjetnost, kulturni problemi 4 (1980.)</i> 443-459.
MARIN	Salona	Emilio MARIN, <i>Starokršćanska Salona. Studije o genezi, profilu i transformaciji grada</i> . "Latina et graeca" knj. VII., Zagreb 1988.
MARIN	Civitas	Emilio MARIN, Civitas splendida Salona. <i>Salona christiana</i> . "Arheološki muzej", Split 1994., 9-104.
MATIJEVIĆ-SOKOL	Toma	Mirjana MATIJEVIĆ-SOKOL, Toma, Arhidakon Spličanin (1200.-1268.) nacrt za jedan portret. <i>Povijesni prilozi 14 (1995.)</i> 117-135.
MIGOTTI	Topografija	Branka MIGOTTI, <i>Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine</i> . "Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za arheologiju", Monografije 2, Zagreb 1990.
MIGOTTI	Scardona	Branka MIGOTTI, Ranokršćanska biskupija Scardona (Skradin). <i>Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 9 (1992.)</i> 101-112.
MILETIĆ	Nekropola	Nada MILETIĆ, Ranosrednjovjekovna nekropola u Koritima kod Duvna. <i>Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 33 (1978.)</i> 1979., 141-204.
MILETIĆ	Spomenici	Nada MILETIĆ, Srednjovjekovni arheološki spomenici jugozapadne Bosne. <i>Zbornik radova: "Arheološka problematika zapadne Bosne". knj. I, "Arheološko društvo Bosne i Hercegovine"</i> . Sarajevo 1983., 231-238.

MILETIĆ	Srednji vijek	Nada MILETIĆ, Rani srednji vijek. <i>Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast.</i> Sarajevo 1984., 375-434.
MILETIĆ	Mastirine	Nada MILETIĆ, Mastirine, Bukova Gora, Duvno. <i>Arheološki leksikon, sv. III.</i> "Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine", Sarajevo 1988., 271.
MILOŠEVIĆ	Livno	Ante MILOŠEVIĆ, <i>Očekujući arheološku zbirku Franjevačkog muzeja u Livnu.</i> "Ministarstvo kulture Republike Hrvatske" – "Muzej hrvatskih arheoloških spomenika", Split 2000.
МИРКОВИЋ	Antistes Stefanus	Мирослава МИРКОВИЋ, <i>Antistes Stefanus</i> и грађевинска делатност Јустинијанова времена у Полимљу. <i>Зборник радова Византолошког института 18 (1978.)</i> 1-8.
MIROŠEVIĆ – ŠANJEK – KOLARIĆ - MACAN	Povijest	Franko MIROŠEVIĆ – Franjo ŠANJEK – Juraj KOLARIĆ – Трпимир MACAN, <i>Povijest svijeta i Hrvatske do 1789. godine. (Pregled).</i> "Školska knjiga", Zagreb 1995.
NEŽIĆ	Laudemus	Dragutin NEŽIĆ, <i>Laudemus viros gloriosos (I fiori di santità in terra croata).</i> <i>Croazia sacra. Un popolo lotta per i suoi ideali sul confine tra l'oriente e l'occidente.</i> Roma 1943., 55-74.
NEŽIĆ	Kvirin	Dragutin NEŽIĆ, Sv. Kvirin, sisački biskup. <i>Kulturno poviestni zbornik Zagrebačke nadbiskupije u spomen 850. godišnjice osnutka. I. dio,</i> Zagreb 1944., 5-16.
NIKIĆ	Blago	Dr. fra Andrija NIKIĆ, <i>Blago hercegovačkih franjevačkih samostana.</i> "Franjevačka knjižnica" – "Hrvatsko kulturno društvo 'Napredak' u Mostaru", Mostar 1993.
НИКОЛАЈЕВИЋ	Посед	Иванка НИКОЛАЈЕВИЋ, Велики посед у Далмацији у V и VI веку у светлости археолошких налаза. <i>Зборник радова Византолошког института 13 (1971.)</i> 284-292
OREČ	Dvojna crkva	Petar OREČ, Ranokršćanska dvojna crkva u Gradcu kod Posušja. <i>Glasnik</i>

		<i>Zemaljskog muzeja u Sarajevu 37 (1982.)</i> 55-85.
OREČ	Značenje	Petar OREČ, Povijesno-kulturno značenje ranokršćanske crkve u Gracu kod Posušja. <i>Posuški zbornik 1 (1996.)</i> 128-140.
OSTOJIĆ	<i>Benediktinci, I.</i>	Ivan OSTOJIĆ, <i>Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima, sv. I</i> , Split 1963.
OSTOJIĆ	<i>Benediktinci, II</i>	Ivan OSTOJIĆ, <i>Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima, sv. II</i> , Split 1964.
OSTROGORSKI	<i>Istorija</i>	Georgije OSTROGORSKI, <i>Istorija Vizantije</i> . "Prosveta", Beograd 1980.
PANDŽIĆ	Izvještaji	Dr. B. PANDŽIĆ, Izvještaji makarske biskupije sačuvani u tajnom vatikanskom arhivu. <i>Nova et vetera. Revija za filozofski-teološke i srodne discipline 30/1 (1980.)</i> 139-192.
PANDŽIĆ	<i>Bosna argentina</i>	Bazilije Stjepan PANDŽIĆ, <i>Bosna argentina. Studien zur Geschichte des Franziskanerordens in Bosnien und der Herzegowina. Quellen und Beiträge zur kroatischen Kulturgeschichte – Vrela i prinosi za hrvatsku kulturnu povijest 6</i> (ed. Elisabeth von Erdmann-Pandžić). Böhlau Verlag, Köln-Weimar-Wien 1995.
PAŠALIĆ	<i>Naselja</i>	Esad PAŠALIĆ, <i>Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini</i> , "Zemaljski muzej", Sarajevo 1960.
PAŠKVALIN	Arheološki nalazi	Veljko PAŠKVALIN, Arheološki nalazi s teatarskom tematikom s područja SR Bosne i Hercegovine. u: <i>Antički teatar na tlu Jugoslavije</i> , Novi Sad 1981., 245-249.
PAŠKVALIN	Bare	Veljko PAŠKVALIN, Bare (Crkvina), Prisoje-Ljubičići, Duvno. <i>Arheološki leksikon, sv. III</i> . "Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine", Sarajevo 1988., 260.
PAŠKVALIN	Pojava kršćanstva	Veljko PAŠKVALIN, Pojava kršćanstva u srednjoj Bosni i njegova hijerarhija u svjetlu novijih arheoloških iskopavanja. <i>Crtajte granice ne precrtajte ljude. Studia Vrhbosnensia</i> . "Vrhbosanska visoka teološka škola", Sarajevo – Bol 1995., 755-781.
PAŠKVALIN - ZELENIKA		Veljko PAŠKVALIN – Anđelko ZELENKA, Arheološki nalazi iz

		Karlova Hana kod Duvna. <i>Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu</i> 19 (1964.) 213-216.
PATSCH	Geschichte	Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. <i>Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina</i> 6 (1899.) 154-273.
PATSCH	Spomenici	Karlo PATSCH, Novi spomenici iz Županjac – Delminiuma. <i>Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu</i> 9 (1897.) 227-243.
PATSCH	Naseobina	Karlo PATSCH, Rimska naseobina kod Šuice. <i>Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu</i> 14 (1902.) 6-8.
PATSCH	Ortschaft	Karlo PATSCH, Die römische Ortschaft bei Šuica. <i>Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina</i> 9 (1904.) 226-228;
PATSCH	Prilog	Karlo PATSCH, Prilog topografiji i povjesti Županjca-Delminiuma. <i>Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu</i> 16 (1904.) 307-365.
PATSCH	Untersuchungen	Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. Sechster Teil. <i>Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina</i> 9 (1904.) 171-301.
PERIČIĆ	<i>Sclavorum Regnum</i>	Eduard PERIČIĆ, <i>Sclavorum Regnum Gryura Barskog. Ljetopis popa Dukljanina. "Kršćanska sadšnjost"</i> , Zagreb 1991.
PETERS	Die ekklesiale Geographie	PETERS, Die ekklesiale Geographie Albaniens bis zum Ende des 6. Jahrhunderts. <i>Beiträge der christlichen Archäologie auf dem Territorium der heutigen Republik Albanien. Christianity among the Albanians. International Symposium Tirana, November 16-19. November 1999.</i> , Skoder 2000., 100-119.
PETRINEC – ŠEPAROVIĆ – VRDOLJAK	Arheološka zbirka	Maja PETRINEC – Tomislav ŠEPAROVIĆ – Bono Mato VRDOLJAK, <i>Arheološka zbirka Franjevačkog muzeja u Livnu. Katalozi i monografije. "Ministarstvo kulture</i>

		Republike Hrvatske – Muzej Hrvatskih arheoloških spomenika”, Split 1999.
PULJIĆ	Neum	Ivica PULJIĆ, Neum – povijesna domovina Hrvata. “Neum zavičaj i zemlja Hrvata”. <i>Humski zbornik 1</i> . Neum 1995., 11-109.
PULJIĆ	Stolac	Ivica PULJIĆ, Stolac – sjedište kasnoantičke biskupije sarsenterensis. <i>Humski zbornik – IV. Stolac u povijeti i kulturi Hrvata</i> . Zagreb - Stolac 1999., 53-116.
RADIMSKÝ	Starine	Vaclav RADIMSKÝ, Starine kotara županjačkog u Bosni. <i>Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 6 (1894.)</i> 283-319.
RADKE	Viae publicae Romanae	Gerhard RADKE, Viae publicae Romanae. <i>Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumwissenschaft. Neue Bearbeitung, Supplementband XIII (1973.)</i> 1417-1683.
RAPANIĆ	Palāča	Željko RAPANIĆ, Kasnoantička “Palāča” u Ostrvici kod Gata (Poljica). <i>Znanstveni skup “Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka” Sinj. 3-6. lipnja 1980</i> . Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 8, Split 1984., 149-162.
RAPANIĆ	Doba	Željko RAPANIĆ, <i>Predromaničko doba u Dalmaciji</i> . Split 1987.
RAUKAR	Hrvatski prostor	Tomislav RAUKAR, Hrvatski prostor i kršćanstvo prije Zagrebačke biskupije. <i>Zagrebačka biskupija i Zagreb 1094.-1994. Zbornik u čast kardinala Franje Kuharića</i> . Zagreb 1995., 81-95.
RAUKAR	Srednjovjekovlje	Tomislav RAUKAR, <i>Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje</i> , “Školska knjiga” – Zavod za Hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb 1997.
RENDIĆ	Rider	Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Rider – municipium Riditarum. Prilog povijesnoj rekonstrukciji jednog ilirsko-delmatskog i rimskog naselja.

RENDIĆ	Princeps	<p><i>Iliri i antički svijet. Iliriološke studije. Povijest – arheologija – umjetnost – numizmatika – onomastika. “Književni krug”, Split 1989., 845-852;</i> Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, “Princeps municipi Riditarum”. Uz novi epigrafski nalaz u Danilu Gornjem (Rider). <i>Iliri i antički svijet. Iliriološke studije. Povijest – arheologija – umjetnost – numizmatika – onomastika. “Književni krug”, Split 1989., 853-869;</i> Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, <i>Dissertationes riditinae. Uz jedan novi dekurionski natpis iz Ridera. Iliri i antički svijet. Iliriološke studije. Povijest – arheologija – umjetnost – numizmatika – onomastika. “Književni krug”, Split 1989., 871-890.</i></p>
RENDIĆ	Dissertationes	<p>Bonicije RUPČIĆ, Povodom članka dra N. M.-a – Gdje je bilo sjelo biskupije Sarsiterensis? <i>Dobri Pastir 8 (1957.)</i> 69-84.</p>
RUPČIĆ	Povodom	<p>B(ranimir) SARIA, Praevalitana. <i>Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung 44 (1954.)</i> 1673-1680.</p>
SARIA	Praevalitana	<p>Josip SREBRNIĆ, Odnosaji pape Ivana X. prema Bizantu i Slavenima na Balkanu. <i>Zbornik kralja Tomislava u spomen tisućugodišnjice Hrvatskog kraljestva. Posebna djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti knj. 17. Zagreb 1925., 128-164.</i></p>
SREBRNIĆ	Odnosaji	<p>Ludwig STEINDORFF, Tumačenja riječi Dalmatia u srednjovjekovnoj historiografiji. Istovremeno o saboru na planities Dalmae. u: <i>Etnogeneza Hrvata Ethnogeny of the Croats.</i> (ed. Neven Budak). “Nakladni zavod Matice Hrvatske – Zavod za hrvtsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u zagrebu”, Zagreb 1995., 148-158.</p>
STEINDORFF	Tumačenja	<p>Mate SUIĆ, Varvarina palaeochristiana. <i>Diadora 16-17 (1994.-1995.)</i> 293-308.</p>
SUIĆ	Varvarina	

SUIĆ	<i>Opera selecta</i>	Mate SUIĆ, <i>Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske. Opera selecta. "Ogranak matice hrvatske u Zadru" – Arheološki muzej Zadar</i> , Zadar 1996.
SUIĆ	Varvarina	Mate SUIĆ, Varvarina palaeochristiana. <i>Diadora 16-17 (1994.-1995.)</i> 293-308.
SUIĆ	Varvarina paleochristiana	Mate SUIĆ, Varvarina palaeochristiana. <i>Znanstveni skup "Područje Šibenske županije od pretpovijesti do srednjega vijeka"</i> , Šibenik, 18.-20. listopada 1995. <i>Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 19 (1998.)</i> 181-189.
ŠANJEK	Počeci	Franjo ŠANJEK, Počeci kršćanstva u Hrvata. <i>Crkva u svijetu 11 (1976.)</i> 201-209.
ŠANJEK	Kršćanstvo Bosne i Hercegovine	Franjo ŠANJEK, Kršćanstvo Bosne i Hercegovine. <i>Croatia christiana periodica. Časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 30 (1992.)</i> 119-152.
ŠANJEK	<i>Crkva i kršćanstvo</i>	Franjo ŠANJEK, <i>Crkva i kršćanstvo u Hrvata. Srednji vijek</i> . (II. izd.), "Kršćanska sadašnjost", Zagreb 1993.
ŠANJEK	Ilirik	Franjo ŠANJEK, Crkveni Ilirik prije dolaska Hrvata. <i>Hrvatski povijesni zemljovid. "Kartografija" – "Učila" – "Školska knjiga"</i> , Zagreb 1994., 54.
ŠANJEK	<i>Kršćanstvo</i>	Franjo ŠANJEK, <i>Kršćanstvo na hrvatskom prostoru. Pregled religiozne povijesti Hrvata (7.-20. st)</i> . Drugo prerađeno i dopunjeno izdanje. "Kršćanska sadašnjost", Zagreb 1996.
ŠANJEK	Hrvatska i Europa	Franjo ŠANJEK, Crkva i kršćanstvo. <i>Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost, sv. I., srednji vijek (VII-XII. stoljeće) rano doba hrvatske kulture. "HAŽU-AGM"</i> , Zagreb 1997., 217-236.
ŠANJEK	Crkva u Hrvata	Franjo ŠANJEK, Crkva u Hrvata u vrijeme kralja Tomislava (oko 910.do 928.). <i>Pri hrvatski kralj Tomislav. Zbornik radova. "Zajednica Duvnjaka Tomislavgrad"</i> , Zagreb 1998., 83-101.
ŠEGVIĆ	Hrvatsko bogoslužje	Kerubin ŠEGVIĆ, Hrvatsko bogoslužje i Grgur Niniski ili Škizma u Hrvatskoj [1059-1075]. <i>Bogoslovska smotra. Organ</i>

- Šematizam I. *Hrvatske bogoslovske akademije 17 (1929.) 377-418; 18 (1930.) 273-305. Opći šematizam katoličke crkve u Jugoslaviji. Prema mandatu preč. Episkopata Jugoslavije, izradio Dr. Krunoslav DRAGANOVIĆ. "Izdanje Akademije 'Regina Apostolorum'", Sarajevo 1939.*
- Šematizam II. *Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji crkve v Jugoslaviji. "Biskupska Konferencija Jugoslavije", Zagreb 1975.*
- Šematizam franjevačke provincije *Šematizam Franjevačke provincije Uznesenja bl. Dj. Marije u Hercegovini 1977. Mostar 1977.*
- ŠIŠIĆ *Povijest Hrvata* *Ferdo ŠIŠIĆ, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara. Pretisak iz 1925., "Nakladni zavod Matice Hrvatske", Zagreb 1990.*
- ŠIŠIĆ *Arpadovići* *Ferdo ŠIŠIĆ, Povijest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102-1205) od Kolomana do Ladislava III, Zagreb 1944.*
- ŠKEGRO *Mitteilungen* *Ante ŠKEGRO, Epigraphische Mitteilungen aus Bosnien und Hercegowina. Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 101 (1994.) 287-298.*
- ŠKEGRO *Dalmion/Delmion* *Ante ŠKEGRO, Dalmion/Delmion i Delminium – kontroverze i činjenice. Opuscula archaeologica 23-24 (1999.-2000.) 395-403.*
- ŠKEGRO *Duvno* *Ante ŠKEGRO, Je li Duvno bilo biskupsko sjedište? Crkva na kamenu, lipanj 2000., 15.*
- ŠKEGRO *Ponovno o Duvanjskoj biskupiji* *Ante ŠKEGRO, Ponovno o Duvanjskoj biskupiji, Crkva na kamenu, studeni 2000., 15.*
- ŠKEGRO *Duvanjski prostori* *Ante ŠKEGRO, Duvanjski prostori u antici. Zbornik radova sa znanstvenog skupa "Duvanjski kraj kroz povijest", Tomislavgrad, 6.-7. srpnja 2000., Zagreb-Tomislavgrad, 2000.*
- Tabula Imperii Romani, K 34* *Tabula Imperii Romani, K 34. Naissus-Dyrrhachion-Scupi-Serdica-Thessalonike, Ljubljana 1976.*

TRUHELKA	<i>Starokršćanska arheologija</i>	Ćiro TRUHELKA, <i>Starokršćanska arheologija</i> . "Hrvatsko književno društvo sv. Jronima" Zagreb 1931.
TOMASCHEK	Topographie	Wilhelm TOMASCHEK, Die vor-slavische Topographie der Bosna, Herzegowina, Crna-Gora und angrenzenden Gebiete. <i>Separatabdruck aus Mittheilungen der k. k. Geographischen Gesellschaft. Wien 1880.</i>
UGLEŠIĆ	Dalmacija	Ante UGLEŠIĆ, Rimska provincija Dalmacija pod vlašću istočnih Gota. <i>Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti 30/17 (1992.) 65-78.</i>
Uspomene		Putne uspomene jednoga pokojnika. <i>Hrvatski sokol I (1870.) 212.</i>
VANINO	Pojave	Miroslav VANINO, Prve pojave kršćanstva u Bosni. <i>Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.</i> "HKD 'Napredak'", Sarajevo 1942., 138-158.
VASILJ	Osvajanje	Snježana VASILJ, Od rimskog osvajanja do bana Kulina. <i>Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini</i> , "Hrvatsko kulturno društvo 'Napredak'", Sarajevo 1993., 5-35.
VEGO	<i>Naselja</i>	Marko VEGO, <i>Naselja bosanske srednjovjekovne države.</i> "Svjetlost", Sarajevo 1957.
VEGO	<i>Iz historije</i>	Marko VEGO, <i>Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine.</i> "Svjetlost", Sarajevo 1980.
VEGO	<i>Postanak</i>	Marko VEGO, <i>Postanak srednjovjekovne bosanske države.</i> "Svjetlost", Sarajevo 1982.
VERAJA	<i>Kapela</i>	Fabijan VERAJA, <i>Kapela Sv. Venancija u Rimu.</i> Poseban otisak iz Zbornika u čast sv. Nikole Tavelića Rim. 1970.
VIDOVIĆ	<i>Povijest</i>	Mile VIDOVIĆ, <i>Povijest crkve u Hrvata.</i> "Crkva u svijetu", Split 1996.
VRDOLJAK	Bazilika	Bono Mato VRDOLJAK, Starokršćanska bazilika i ranosrednjovjekovna nekropola na Rešetarici kod Livna. <i>Starohrvatska prosvjeta ser. III (18) 1988.</i> , Split 1990., 119-194.

ВУЛИЋ	Антички споменици	Никола ВУЛИЋ, Антички споменици наше земље. <i>Споменик Српске краљевске академије LXXI</i> . Beograd 1931.
ВУЛИЋ	Антички споменици наше земље	Никола ВУЛИЋ, Антички споменици наше земље. <i>Споменик Српске академије наука и уметности 98</i> . Beograd 1941-1948.
WILKES	<i>Dalmatia</i>	John J. WILKES, <i>Dalmatia</i> , London 1969.
<i>Za pravedan mir</i>		<i>Za pravedan mir. Biskupski ordinarijat Mostar u ratnoj drami 1990.-1994.</i> (priredio Ante Luburić). Acta et studia 2. "Teološki institut Mostar", Mostar 1995.
<i>Zagrebačka biskupija</i>		<i>Zagrebačka biskupija i Zagreb 1094.-1994. Zbornik u čast kardinala Franje Kuharića.</i> Zagreb 1995.
ZANINOVIĆ	Delmati, I	Marin ZANINOVIĆ, Ilirsko pleme Delmati. <i>Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja IV/2 (1966.)</i> 27-92.
ZANINOVIĆ	Delmati, II	Marin ZANINOVIĆ, Ilirsko pleme Delmati, II. dio. Materijalna i duhovna kultura. <i>Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja V/3 (1967.)</i> 5-101.
ZANINOVIĆ	Scardona i Rider	ZANINOVIĆ, Scardona i Rider flavijevske fundacije. "Područje Šibenske županije od pretpovijesti do srednjega vijeka", Šibenik, 18.-20. listopada 1995. <i>Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 19 (1998.)</i> 123-129.
ZEILLER	<i>Les origines</i>	Jeaques ZEILLER, <i>Les origines chretiennes dans la province Romaine de Dalmatie</i> . Paris, 1906.

Was the Roman Delminium a bishop's residence?

Except for really rare individuals, modern Croatian historiography still has not managed to free itself from judgments which were about the Roman *Delminium*, as an alleged bishop's residence and the supposed *Delminian Diocese*, given first of all by Daniele Farlati, Pius Bonifacius Gams, Jacques Zeiller, Frane Bulić, etc. Some authors take their judgments even as arguments for substantiating of their own theses about institutionalization of Christianity in the territory of Duvno already since ancient times.

In order to substantiate the thesis about the Roman *Delminium* as an alleged bishop's residence, particular authors reach for St. Venantius, whose work and martyrdom, supposedly based on a medieval Spanish chronicle (*Martirologium hispanicum*), a mosaic above the altar of the chapel of St. Venantius in the baptistery of St. John Lateran in Rome, a medieval chronicle of the Italian town of Camerino and some other medieval sources, they bring into connection with the Duvno territory. By analysis of the stated and other sources, modern science concludes that all that can be said about St. Venantius is that this early-Christian champion came to Illyricum for the purpose of spreading Christianity and that during this pursuit, at the time of the emperor Valerianus (253-260), that is, between 257 and 259, he met with violent death somewhere among the Delmatians.

In order to prove the existence of the alleged *Delminian Diocese*, i.e. *Delminium* as an alleged bishop's residence, certain authors also reach for *Historia Salonitana* of the Split archdeacon Toma (1200-1268) in which it is mentioned that, in the place called *civitas Delmis* situated in the territory of *Delmina*, a Capuan bishop Germanus (516-541) consecrated a church. This bishop was the head of a delegacy of pope Hormisdas (514-523) to the Byzantine emperor Justin I (518-527) and the patriarch John (518-520) for the purpose of ending the Acacian church schism which lasted already since 484. This delegacy was travelling to Constantinople in the usual communication way, along *Via Appia*, *Via Latina* and *Via Minucia* which led towards *Brundisium* over Germanus' *Capua*. Having sailed from *Brundisium* to *Dyrrhachium*, it continued, over Thesalonika for Constantinople along the usual road *Via Egnatia*. Therefore, it is more than arbitrary to connect the bishop Germanus with *Delminium*, that is, the Duvno territory. That does not mean that the said church could not have been consecrated during the return of the pope's delegacy from Constantinople to Rome in 520. That delegation, or at least, a part of it, could have used the east-Adriatic "nautical highway" which included *Salona* too. From *Salona* to Sumpetar in Jesenice and Poljica, where the consecration inscription was actually found in the remnants of an early-Christian basilica, there is only a few hours walk. On the basis of that, the author is inclined to identify that basilica as the church in which archdeacon Toma tells a *civitas Delmis* with the Poljica.

The author denies the identification of the concepts of *montanorum* and *delminense* from the documents of the second Salonitan church council held in 533 with the

territory of Duvno, that is, the Delminian Diocese on the basis of the latest critical publications of these documents in which *delminense* is connected with *Onestinum*, the concept following after it. On the basis of the Roman boundary stone from Greben near Kruge, near Jesenice in Donja Poljica, as well as of *Cosmographia* by the Anonymous Geographer of Ravenna, also connects the territory *delminense Onestinum* awarded to the Diocese with the seat in *Muccor* (*Muccur*) with Poljica, that is, the territory which was inhabited by the Delmatian tribe *Onastini* of those parts. As the corroboration of the thesis about *Delminium* as an alleged bishop's residence, the majority of authors reach for the bishop Malchus (+594), the administrator of the pope's Dalmatian patrimony (*rector patrimonii Sancti Petri in Dalmatia*), mentioned on several occasions in the correspondence of pope Gregory I the Great (590-604). According to the judgment by the author of these lines, on the basis of the Malchus's bishops order (*episcopus Dalma*), this person was without justification installed in the non-existing bishop's chair of *Delminium* by Daniele Farlati. That Malchus was not the bishop of *Delminium*, nor of any other place in Dalmatia, can be concluded from the mentioned pope's correspondence, as well as from the fact that *Delminium* is not mentioned in any source of the time, nor later. The author of these lines also doubts if *Delminium* recovered after the previous barbaric destruction at all. On the basis of the fact that the bishop Malchus and the subdeacon Antonius (who replaced him at the place of the administrator of the pope's Dalmatian patrimony) got intensely involved in affairs of the *Salonitan Archdiocese*, as well as some other facts, the author of these lines is inclined to conclude that the official seat of these pope's clerks could not have been too far from *Salona* itself. He also does not rule out the possibility that it could have been a unique early-Christian object from ancient *Gedatae* (modern Gata) in Poljica built at the time of pope Vigilius (537-555) and the emperor Justinianus (527-565), that is, a late antique palace from the nearby Ostrvica.

Connecting of the term *delminensi ecclesia* from the documents of the second Split church-state council held in 928 next to the Duvno territory, that is, the *Delminian Diocese*, is also not accepted by the author of this text. *Delminensi ecclesia* was, together with the *Scardonitanian* and *Siscian Diocese*, offered to the Nin bishop Gregory (900-929) in exchange for the *Nin Diocese* which was discontinued on that occasion. In the stated concept, the author sees either a memory of the seat of the administrator of the papal Dalmatian patrimony (among which there were bishops too) or a later interpolation of the *Duvno Diocese* in the work of archdeacon Toma. Bishops of the *Duvno Diocese* also had the title of *episcopus Delmitensis*, and, before the Ottoman violence, they most often withdrew to the territory of the *Split Diocese* in which they often carried out most distinguished duties.

The author, as well as some other scientists, denies the identification of *civitas Delmenia* from the medieval list of Catholic Dioceses (*Provinciale vetus sive Ecclesiae universae provinciarum notitia*) with *Delminium* as the alleged bishop's residence on the basis of the multi-layer quality and numerous anachronisms of this document. In this source, late antiquity concepts, among which there is also *civitas Scardona*, that is, *civitas Sissia*, are also found. Based on that, the author of these lines also includes

in the late antiquity heritage *civitas Delmenia*, for which he believes that it should be related to *civitas Delmis* mentioned in the work of archdeacon Toma, that is, to the official seat of the administrator of the papal Dalmatian patrimony.

As far as the concept *Delmitensem episcopatus*, from the document known under the name the bull of Clement III (1187-1191), is concerned, the author also denies it as the argument by which the alleged continuity of the *Delminian Diocese*, that is, *Delminium* as the bishop's residence is confirmed. The first intention of this document was ascertaining of jurisdiction of the Split archbishop in the time of not too clear church-political circumstances in Croatia for the Split archbishop Peter III (1187-1196), of Hungarian origin. In those circumstances, in this document could also be found late antiquity subjects disappeared a long time ago, among which also the seat of the administrator of the papal Dalmatian patrimony, designated exactly by this concept (*Delmitensem episcopatus*).

When the writing below the statue of St. Stephan from the graveyard chapel in Sutivan in Split is in question, the author of these lines denies it as the argument for the thesis about the existence of the *Delmian Diocese*, that is, *Delminium* as the bishop's residence, both, due to its form, and due to the contents which are interpreted in different ways.

In the end, in the context of everything stated, the author concludes that, on the basis of the available sources, it cannot be proved that the Roman *Delminium* was a bishop's residence, that is, that there was ever a *Delmian Diocese* established. According to his opinion, it is also unjustified to look for antiquity roots of the *Duvno Diocese*, which actually existed from the time of Split archbishop Peter (1297-1324) until the Great War Against Turks (1683-1699). It is particularly unfounded to connect the *Mostar-Duvno Diocese* with the Roman *Delminium*.